

Rutas Arqueológicas do Eixo Atlântico

Roteiro Arqueológico do Eixo Atlântico

EQUIPO DE TRABALLO

COORDINACIÓN

José Manuel Hidalgo Cuñarro

Arqueólogo. Vigo. Membro do ICOM (Consello Internacional de Museos)

AUTORES

Pilar Barciela Garrido.

Arqueóloga. Santiago de Compostela.

Fernando Carrera Ramírez

Arqueólogo. Escola de restauración de bens culturais da Xunta de Galicia.
Pontevedra.

Antonio de la Peña Santos.

Arqueólogo. Museo Provincial de Pontevedra.

Fernando A. Pereira da Silva

Arqueólogo. Câmara municipal de Agueda.

Antonio Manuel S. P. Silva

Arqueólogo. Câmara municipal de Porto.

Eusebio Rey Seara

Arqueólogo. Santiago de Compostela.

ISBN:

Depósito legal:

Fotografías: Pilar Barciela, Fernando Carrera, José Manuel Hidalgo, Fernando A. Pereira, A. Pereira Dinos, Antonio Manuel Silva, Eusebio Rey Seara, Unidade de Arqueología de Universidade de Minho e Unidade de Arqueología de Freixo.

Coberta: Megalito de Chan Castiñeiras 1. (Fotografía de José Manuel Hidalgo)

Imprime: Gráficas Planeta, S.L

© 2005 *Copyright* Eixo Atlántico, coordinador e autores de la publicación.

COMISIÓN EXECUTIVA / COMISSÃO EXECUTIVA

RUÍ RIO

Presidente / Pdte. Câmara Municipal de Porto

JOSÉ SÁNCHEZ BUGALLO

Vicepresidente / Alcalde de Santiago

CORINA PORRO

Vocal / Alcaldesa de Vigo

ANTONIO MAGALHÃES

Vogal / Pdte. Câmara Municipal de Guimarães

MANUEL J. CABEZAS ENRIQUEZ

Vocal / Alcalde de Ourense

MANUEL DO NASCIMENTO MARTINS

Vogal / Pdte. Câmara Municipal de Vila Real

SERVICIOS TÉCNICOS – SERVIÇOS TÉCNICOS

XOAN MAO

Secretario Xeral / Secretario geral

AMAYA GARCÍA

Coordinadora – Galicia (España)

CLAUDIA RANGEL

Coordenadora – Região Norte (Portugal)

MARÍA JOSÉ GONZÁLEZ

Administración

CLAUDIA ANTUNES

Administração

Calle Bolivia, 4	Av. Inferior á Ponte	Avenue Milcamps, 105
36203 VIGO	D. Luís 1, 55	1030 BRUXELLES
Tel. 0034 986 480 616	5050 – 074 PORTO	Tel. 0032 27 355 440
Fax. 0034 482 022	Tel. 00351 222 019 937/8	Fax. 0032 27 354 678
	Fax. 00351 222 019 939	

Introducción

José Manuel Hidalgo Cuñarro 1

Breve síntesis de la prehistoria e arqueología do Eixo Atlántico

Antonio de la Peña Santos 3

A cultura megalítica

Fernando Carrera Ramírez e Fernando Antonio Pereira da Silva 43

A cultura castrexa

Pilar Barciela Garrido, Eusebio Rey Seara e Antonio Manuel Silva 85

Romanización

Pilar Barciela Garrido, Eusebio Rey Seara e Antonio Manuel Silva .. 179

Bibliografía 239

Glosario..... 243

Introducción

O obxectivo primordial deste libro é claramente divulgativo, facendo chegar o lector aos xacementos ou monumentos arqueolóxicos máis representativos e mellor conservados do noso patrimonio histórico-artístico. A unidade socio-cultural da eurorrexión do Eixo Atlántico, xa desde tempos antigos, pódese contemplar deste xeito, comprobando como as estacións arqueolóxicas a unha e outra beira do Miño posúen as mesmas características formais de cada cultura estudada, que vai desde a remota cultura megalítica que se manifestou na nosa zona hai aproximadamente cinco mil anos, ata a etapa de romanización da mesma, en torno a dous mil anos, temperá, forte e dinámica, que vai transformar plenamente a etapa máis peculiar e sen lugar a dúbidas máis fermosa da nosa área xeográfica, que foi a denominada cultura castrexa ou cultura dos castros.

Un capítulo que íbamos incluír, pero deixámolo para un novo estudo debido ás recentes e novedosas investigacións que se están a realizar na actualidade, é o relativo á arte rupertre prehistórica, que se nos presenta como a primeira manifestación artística do “eixo atlántico”. Esta circunstancia, xunto coa indubidable importancia e as numerosas estacións rupestres das que dispoñemos, aconséllannos a elaboración dun traballo específico sobre o tema, coa realización de abundante e bo material gráfico para a súa mellor visualización e comprensión.

Antes de iniciar as nosas rutas arqueolóxicas, ofrécese unha breve síntese da prehistoria e romanización da área que denominamos “eixo atlántico” que abrangue toda Galicia e o Norte de Portugal. Deste breve resumo

podemos ver perfectamente os paralelismos fundamentais entre ambas marxes do río Miño e a complexidade da coñecida cultura castrexa que, hoxe en día, énos máis coñecida nas súas etapas e dimensións.

No noso percorrido arqueolóxico temos en primeiro lugar dolmes ou megalitos, como denominamos os monumentos funerarios máis representativos do período neolítico na nosa zona, que nos van ofrecer as primeiras manifestacións arquitectónicas en pedra que coñecemos ata a actualidade. Estímase que pode haber unhas tres mil sepulturas megalíticas que nos proban a importancia das nosas terras xa desde a prehistoria.

A continuación, a cultura castrexa preséntanos o amplo panorama dos seus poboados fortificados (os castros), cos seus impresionantes enclaves naturais, sistemas defensivos, as súas diversas tipoloxías de vivendas, que corresponden segundo a modalidade a un período cronolóxico diferente... Calcúlase que poden existir máis de 5.000 castros na nosa área de estudo, estando a inmensa maioría deles sen escavar e incluso sen catalogar debidamente...

A romanización vénnos dada por interesantes e ben conservados xacementos ou monumentos que van desde novos tipos de poboados (as *villae*) descoñecidos ata esta época na nosa rexión, a restos de calzadas, pontes, murallas, etc.

Cada xacemento que se presenta aparece coas características máis importantes que o definen e os detalles particulares do mesmo que nos poidan chamar a atención. Procurouse dar unha pequena información bibliográfica de cada un deles cando foi posible e, senón, expóñense ao final os libros de consulta xeral sobre cada cultura estudada.

Para finalizar, estas liñas de presentación deste traballo que o lector ten nas mans deixan constancia da dificultade que supuxo en ocasións determinarmos a inclusión ou non dos xacementos arqueolóxicos nesta guía, pois se ben algúns deles tiñan unha extraordinaria importancia científica, non estaban debidamente escavados, conservados ou sinalizados, impedindo deste xeito a súa debida divulgación.

Breve síntesis da prehistoria do Eixo Atlántico

Poucas veces ao longo da Historia podemos asistir a unha maior identificación entre territorio xeográfico e área cultural coma a que aconteceu na Antigüidade nas terras do hoxe denominado Eixo Atlántico: básicamente as que a racionalidade romana artellou de bautizou co nome de Callaecia. As características xeomorfolóxicas deste territorio condicionaron dende sempre os modos de vida e mesmo a idiosincrasia dos seus moradores. Pechadas á Meseta por pouco permeables cadeas montanosas, o mar en primeiro lugar e as franxas litorais meridional e oriental en segundo serán as vías naturais de comunicación e intercambio; a compartimentación do territorio contribuirá á desestructuración “política” do mesmo; o carácter dos recursos naturais favorecerá a implantación e desenrolo das comunidades agropastoris..., a mesma posición xeográfica do territorio fará doado o seu vencello cos restantes focos culturais atlánticos.

Iste “illamento” verbo do exterior inmediato non deixa de ser relativo, porque está demostrado que todas as grandes transformacións experimentadas polas terras do occidente europeo ao longo da Prehistoria tiveron aquí o seu reflexo inmediato. Pero reinterpretadas, axeitadas a este espacio e a estas xentes. Nas líneas que seguen veremos cómo esta terra, mentres estiveron abertas as vías de comunicación marítimas e terrestres -sobre todo a do litoral sur-, asimilou de xeito inmediato as novidades que chegaban do exterior nun proceso pouco menos que contínuo que rematou cando no século XII o establecemento da fronteira política do Miño pechou a principal vía terrestre de comunicación.

AS PRIMEIRAS SOCIEDADES HUMANAS

Non sabemos con seguridade de cándo data a primeira presenza humana neste territorio. Unha longa serie de peculiaridades medioambientais dificultan a conservación duns restos tan remotos como son os vencellados directa ou indirectamente á primeira presenza dos seres humanos.

O caso é que a información actual detecta as primeiras bandas de *Homo Erectus* aló polo período xeolóxico do Pleistoceno Medio, é dicir, aproximadamente uns 150.000 anos antes de hoxe. Estaríamos dentro dese período que a historiografía denomina **Paleolítico**. No decurso desta primeira etapa do desenvolvemento das sociedades humanas os cambios fóronse producindo paseniñamente; coma os restos da actividade humana que lograron chegar aos nosos días son maioritariamente instrumentos de uso feitos tallando pedras, foron certos aspectos tecnolóxicos e morfolóxicos os que deron pé aos arqueólogos para estableceren tres grandes fases dentro deste inmenso período: Paleolítico **Inferior** -o máis antigo-, **Medio** e **Superior**.

Pero máis aló das cuestións tecnolóxicas, non resulta nada doado estableceren precisións. Así, no tocante á organización social, temos que falar de pequenos grupos humanos moi ben adaptados ao medio ambiente, probabelmente vencellados por lazos de sangue, cunha réxime económica baseada na caza e na recolección que lles obrigaría a desprazamentos continuos para explotaren os recursos naturais en virtude da súa maior ou menos abundancia, daí que se exploten con preferencia os nichos ecolóxicos dos vales e do litoral. Con seguridade, produciríase unha división sexual do traballo: os homes adicaríanse con preferencia á caza; mentres, ás mulleres estaríalles encomendada a recoleita de froitos silvestres, o coidado da prole e do fogar, etc. Estamos pois, diante do máis primitivo modelo social e económico da evolución da Humanidade; en principio, unha sociedade elástica, relativamente igualitaria, sen xefaturas rigorosas nen estratificación social no senso estrito, que irá evolucionando cara á formas de organización máis complexas.

Dolmen do Meixoeiro (Mos)

AS PRIMEIRAS COMUNIDADES CAMPESIÑAS

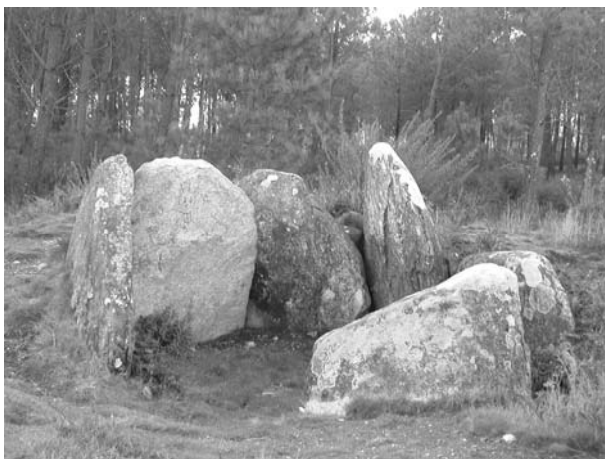
Unha das transformacións socioeconómicas máis relevantes na evolución da Humanidade foi a que trouxo coma consecuencia a invención da tecnoloxía agrícola; é dicir: a posibilidade de **producir** os alimentos. As sociedades inmersas nese proceso lograron deixar de depender totalmente da Natureza para empezaren a *domesticala* nun fenómeno que pódese entender coma a primeira gran revolución agraria; tamén é habitual asociar á invención da agricultura a domesticación de certos animais, o emprego da roda, a fabricación dos primeiros recipientes de cerámica e o pulimento de útiles de pedra, todo elo no medio dun forte incremento poboacional, dun desenrolo da complexidade social e das creencias relixiosas, e dunha acusada tendencia ao sedentarismo do hábitat.

No noso territorio, as análises palinolóxicas detectan a presenza de pólenes de cereais nun horizonte da segunda metade do quinto milenio AC.

De igual forma, hai probas directas da continuación das actividades cazadoras e recolleitoras e indirectas da presenza de gandeiría.

O normal é pensar na presenza de pequenas comunidades cun grado crecente de sedentarización e cunha articulación social algo máis complexa que nas fases preliminares. A facultade de producir alimentos permitiría xerar certa cantidade de excedentes que poderían actuar coma dinamizadores dos crecentes intercambios, que se beneficiarían tamén da paulatina demanda de materias primas ou da mera adquisición de manufacturas elaboradas. Todo elo sempre cun punto de partida: a introdución e difusión dos coñecementos tecnolóxicos básicos para a agricultura, coñecementos que partirían da posta en cultivo das terras por medio do sistema de tala e roza. Beneficiado polos nutrientes aportados polas cinzas da queima, o terreo quedaría disposto para poder obter un par de colleitas, máis ou menos, antes de esgotar a súa capacidade produtiva, que non se recuperaría ata logo de pasar dez ou vinte anos en barbeito. Éste sistema obrigaba ás comunidades campesiñas a manter unha certa mobilidade e a prescindir dos povoados estábeis no senso estricto.

En claro contraste coa miseria dos restos chegados ata nós dos povoados das primeiras comunidades campesiñas, as testemuñas monumentais dos seus usos funerarios aparecen espalladas por milleiros ao todo o longo e ancho do territorio en forma de agrupacións de túmulos organizados en necrópoles. O fenómeno é tradicionalmente coñecido co nome de *Megalitismo* en atención ao emprego de grandes lousas na confección dos monumentos funerarios, e apresenta aquí certas notas distintivas. Ao poñente máis ou menos dunha liña teórica que tracemos entre os esteiros dos ríos Navia en Asturias e Mondego en Portugal se forma un grupo particular: a densidade dos monumentos é maior que nas terras periféricas, son polo xeral de dimensións reducidas, ocupan espacios máis diversificados, e algúns conservan restos de pinturas parietais. É dicir: moitos monumentos, máis pequenos e moi espallados polo territorio, coma testemuña tal vez dunha organización socioeconómica particular dentro do conxunto xeral do megalitismo.

Mámoa do Rei do monte Penide (Redondela)

O elemento básico desta arquitectura funeraria é o **túmulo** -*mámoa, mamoa, medoña, medorra, etc.*-, polo xeral de carácter colectivo, edificado e utilizado por unha comunidade campesiña. A súa misión primordial sería a de acoller unha cámara sepulcral formada por lousas de pedra de certo tamaño: o que comunmente vense coñecendo coma *dólmen - arca, anta, etc.*-. Unha mámoa canónica podería ser un túmulo de terra con forma de casquete esférico, de entre 10 e 30 m de diámetro e 2 e 3 de altura, delimitado por un murete peristáltico en forma de anel e protexido por unha couraza de pedras a maneira de tellado. No centro aparecería a cámara funeraria de lousas de certo tamaño chantadas no terreo, de planta aproximadamente circular con ou sen corredor de acceso e coberta cunha ou varias lousas. Partindo desta base, a arqueoloxía amosa un significativo polimorfismo que non debería sorprendernos se temos en conta, por unha banda, as posibles diferencias económicas e/ou de coñecementos técnicos e capacidade tecnolóxica entre as comunidades campesiñas, e por outra, o longo espacio temporal que afecta ao fenómeno tumular: máis de tres milenios de desenrolo.

A relativa uniformidade desta arquitectura estaría a falar dunha transmisión de coñecementos -e non só simbólicos e tecnolóxicos- bastante fluída ao longo do territorio megalítico. Se as escasas dimensións dos megalitos da nosa zona permiten pensar en que a edificación dun monumento medio podería ser acometida por unha "familia" en pouco tempo e aproveitando para elo os momentos mortos do ciclo de produción de alimentos, non por elo está menos clara a necesidade de contar con certos especialistas na construción. Todo elo sen olvidar o mesmo *concepto* do megalitismo.

A deposición do cadáver na cámara facíase acompañar dunhas ofrendas, dun enxoval funerario integrado -o que logrou sobrevivir ao paso do tempo- de forma maioritaria por obxectos característicos da tecnoloxía neolítica: machados para deforestar o terreo, goivas para o traballo da madeira, aixadas para os labores do campo, frechas para a caza e/ou o combate, vasos para gardar, cociñar e/ou consumir alimentos...

A relativa complexidade destes monumentos funerarios e o feito constatado da súa uniformidade nas trazas básicas xerais permite imaxinar aos responsábeis integrados nun modelo de sociedade relativamente igualitario anque co grado de xerarquización social imprescindible para coordinar un traballo que require da presenza activa de diferentes especialistas e gardiáns do coñecemento e da tradición. Podemos pensar que a organización social destas comunidades campesiñas non debía de afastarse moito dun conxunto de pequenas unidades sociais relativamente igualitarias do tipo de *familia extensa*, de base económica agropastoril, que construían panteóns funerarios presuntamente colectivos e dotados dun claro compoñente simbólico e monumental, que mantiñan relacións de intercambio con áreas ás veces moi lonxanas,...; unhas comunidades nas que se deixa ver a presenza de individuos especializados, entre outras, nas labores construtivas, plásticas e artesanais, e nos aspectos rituais. No decurso da súa longa existencia de tres milenios, todos os indicios asinalan que este modelo social debeu de ir evolucionando cara á formas de organización máis complexas.

Casa dos Mouros (Vigo)

A APARICIÓN DA METALURXIA

Cando menos a partir da transición entre o carto e o terceiro milenios AC as comunidades campestres galaicas iniciarían un significativo proceso de desenrolo social e económico. En xeral, esta fase de crecemento non é exclusiva deste territorio senón que afectaría á práctica totalidade do litoral atlántico europeo. É agora cando o mundo do cotián, dos asentamentos habitacionais, vaise facer visible case que por vez primeira no rexistro arqueolóxico, manifestando ben ás claras, por unha banda, a precariedade da arquitectura doméstica imposta polo sistema agrario itinerante, e por outra, a gran diversidade dos territorios ocupados, dende as penichairas aos fondos dos vales ou mesmo ao litoral. Tamén son claras e sintomáticas as mudanzas que se van dar nos aspectos funerarios. As formas canónicas do Megalitismo irán dando paso a un maior polimorfismo arquitectónico, con estruturas tumulares máis cativas, con ou sen cámara funeraria no seu interior, que falan de fondos cambios no ritual e, se cadra, nos mitos e nas crenzas no máis aló. A aparición de enterramentos individuais en *cistas* -caixas- de pedra sen evidencias de túmulo é testemuña

do abandono progresivo das formas tradicionais, consecuencia da implantación dun modelo de organización social diferente do anterior.

E todo elo nun ambiente aberto ao exterior, dinámico e receptivo. As mudanzas afectan á práctica totalidade dos territorios da orla atlántica europea, nomeadamente aos máis occidentais, ás chamadas *fisterras*. As semellanzas formais e técnicas entre as manufacturas nos países atlánticos falan da existencia de contactos cunhas comunidades que ao tempo manteñen relacións co Mediterráneo. Unha sociedade cada vez máis complexa e aberta nun mundo tamén complexo e aberto no que van facer acto de presenza as primeiras manufacturas metálicas fabricadas aproveitando tres minerais de fácil transformación: o cobre, que será destiñado con preferencia á confección de pezas utilitarias, e o ouro e a prata, que serán elixidos símbolos da riqueza e do poder, referentes da desigualdade social.

Boa parte das transformacións nos aspectos ideolóxicos das comunidades campesiñas dos primeiros tempos da metalurxia pode ser comprendida dende esa expresión do trunfo do individual fronte ao colectivo que supón a irrupción na paisaxe funeraria dos enterramentos en *cistas*. Este modelo de enterramento difire substancialmente do megalítico: caixas rectangulares, de reducido tamaño en comparación coas cámaras megalíticas, nas que se deposita un único cadáver, seguramente en posición fetal. Fronte á monumentalidade e á condición de fitos territoriais dos túmulos, as cistas carecían, ou polo menos así o parece, de todo sinal exterior que poidera revelar a súa presenza. As mudanzas nos conceptos funerarios son claras anque teñamos que falar máis dunha evolución que dunha ruptura co anterior, tal e coma parece revelar tamén a pervivencia de formas de arte parietal que marcan unha clara continuidade coas máis clásicas das cámaras megalíticas.

Nalgúns dos enxovais funerarios pode verse un cambio cualitativo. Parecen amosar o maior poder económico destes difuntos e o acceso de que disfrutaron en vida a certos bens materiais: os pouco frecuentes e singulares

obxectos de metal de que se fixeron acompañar cara á outra vida deben de ser o reflexo da privilexiada posición socioeconómica de que disfrutaran entre os vivos. A produción e/ou adquisición dos primeiros obxectos de metal parece correr en paralelo a un fenómeno de reforzamento da complexidade social; de feito, estas arcaicas manufacturas de cobre non presentaban tantas melloras funcionais fronte ao tradicional instrumental lítico, que por outra banda seguía a ser usado con profusión. As innovacións tecnolóxicas eran aproveitadas nun primeiro momento polas élites coma proba da súa capacidade de acceso aos bens exclusivos; andando o tempo, a *vulgarización* desas novidades faría que perdan ou polo menos diminuíran o seu valor simbólico, e os estamentos privilexiados da sociedade as iríann substituindo por outras. No ambiente da primeira metalurxia, as pezas de cobre cumprían dun xeito perfecto a devandita función, reforzada pola aparición das primeiras mostras de xoiería en ouro e prata. Mediante a ostentación de xoias, unha minoría de individuos privilexiados proclama, lexítima e reforza a súa posición social.

Tamén nas manufacturas cerámicas podemos apreciar os efectos das mudanzas nestes tempos de cambio. Formas e decoracións amosan unha vez máis a integración destas terras en procesos culturais máis amplos. As do tipo *Penha* serían de inspiración básicamente local; da cerámica campaniforme, pénsase, por unha banda, que aparecería no territorio a mediados do terceiro milenio AC como obxecto de prestixio intercambiado polas élites, e por outra, que iría perdendo pouco a pouco gran parte dese valor simbólico inicial e vulgarizándose a medida que iba sendo copiada e adaptada polas comunidades. Pero o máis importante que pon de relevo a aparición destes modelos cerámicos sería asinalar unha vez máis a integración das comunidades campesiñas -cando menos a maior parte- nunha área de contactos -seguramente tamén cultural- atlántica e de enorme extensión.

A ARTE RUPESTRE DOS INICIOS DA METALURXIA

A produción cultural máis visible dos primeiros tempos da Metalurxia pervive aínda hoxe espallada polas terras máis occidentais da área granítica do Macizo Galaico en forma de máis de mil rochas con gravados de temática moi particular que amosan unha presenza tanto máis numerosa canto máis nos aproximamos ao territorio de influencia das Rías Baixas. Coñecido dende finais do século XIX, trátase dun grupo de arte rupestre gravada dotado dunhas características técnicas e tipolóxicas singulares ao que bautizamos como **Grupo Galaico de arte rupestre**.

Petroglifo de Auga da Laxe (Vincios)

Pode apreciarse a relación dos complexos de arte rupestre cos asentamentos dos primeiros tempos da Metalurxia, detalle clave para a contextualización do fenómeno. Neste senso pódese afirmar que o ciclo rupestre galaico se iniciaría coas últimas fases de desenrolo das comunidades campestres do Megalitismo, en directa relación coas transformacións simultáneas á aparición dos primeiros obxectos de metal. O punto de inflexión produciríase nos primeiros tempos da Idade do Bronce, e a desaparición tería lugar en medio da conflictiva fase media da mesma Idade. Os gravados rupestres galaicos serían, pois, o produto de comunidades campestres durante a maior parte do III milenio a.C., o período de desenrolo inicial da Metalurxia.

En canto á temática, parece terse chegado a un consenso en canto á división do repertorio figurativo en dous grandes bloques temáticos: o dos deseños xeométricos e o das figuras máis ou menos naturalistas. O máis representado é o xeométrico: puntos, combinacións de círculos concéntricos nas máis diversas variantes, espirais e deseños "laberínticos", forman a base iconográfica esencial -polo menos dende o punto de vista cuantitativo- deste foco de arte rupestre tanto por si mesmos coma cando aparecen asociados sobre o mesmo panel a figuras do repertorio naturalista. Pero serán as figuras de estilo naturalista as que doten a este foco de arte rupestre dunha singularidade e particularidade diferenciadas dentro dos grandes focos de arte rupestre da Europa Occidental. Unha análise de estilo nos permite ver que se trata, por regra case que xeral, de deseños situados a media distancia entre a estilización e o esquematismo; distinguimos así figuras zoomorfas -en xeral cérvidos e équidos, xunto con algún serpentiforme-, figuras humanas -tanto as propiamente ditas coma as de deseño máis ou menos antropomorfo- e representacións de obxectos tan característicos como poden ser certos modelos moi concretos de armamento e os chamados "ídolos-cilindro".

Todo parece contribuir a poñer de manifesto que a arte rupestre galaica estaría lonxe de ser unha mera e inocente manifestación estética. No Grupo Galaico subxace un fortísimo compoñente simbólico que é fiel reflexo da existencia dun mundo espiritual relativamente complexo no que

terían que xogar un papel de relevancia individuos destacados -seguramente varóns- que ostentarían un maior ou menor grado de poder ideolóxico e material ao dispor do código de claves para interpretar o universo simbólico representado nos gravados e que lles permitiría o contacto directo coa/as potencias sobrenaturais. Por outro lado, parece tamén evidente a existencia doutro tipo de élite, que reafirmaría o seu poder material coa plasmación propagandística de certas actividades de considerable prestixio social como a caza maior ou a equitación e coa exhibición de obxectos de estatus como son certas armas de metal, aspectos todos eles que apuntan tamén á preeminencia do varón no seo da sociedade.

Estamos diante dunha serie de indicios que nos permiten entrever, ao través dun fenómeno complexo e de forte carga ideolóxica e simbólica como é a arte rupestre galaica, unha sociedade en proceso de desenrolo cunha tendencia clara á estratificación social; exactamente o mesmo modelo social que a análise arqueolóxica pon de manifesto para a maior parte do III Milenio nesta zona xeográfica. Polo tanto, os gravados rupestres se alonxan cada vez máis da súa consideración como inocente manifestación estética para sacar á luz os mesmos elementos que o rexistro arqueolóxico nos presenta como manifestacións dunha sociedade -a de certas comunidades campeñas dos primeiros tempos da Metalurxia- dividida e estruturada en torno á desigualdade.

A IDADE DO BRONCE

Se tivéramos que falar dun período da Antigüidade no que o territorio galaico aparecera aberto ao exterior, teríamos que facer necesaria referencia a esa especie de *Comunidade Cultural Atlántica* que a Arqueoloxía detecta ao longo da maior parte do segundo milenio AC.

O mar vai xogar un papel determinante na transmisión de coñecementos e nos intercambios de materias primas e de bens de prestixio entre as comunidades. Mediterráneas deberon de ser tanto a filiación dos

navíos e dos navegantes como a procedencia de certas materias exóticas e de boa parte das novidades tecnolóxicas e ideolóxicas que recibiron e absorberon as comunidades atlánticas máis dinámicas e receptivas; atlánticas serán moitas das materias primas e dos bens de estatus social intercambiados; e a súa conxunción irá cristalizando na conformación dunha gran área cultural atlántica. Pero o arranque deste proceso de crecemento está nunha fase de certa recesión. Os datos arqueolóxicos parecen indicar que tras os tempos de transición entre o terceiro e o segundo milenios AC o territorio galaico viuse inmerso nunha situación xeral de desaceleración dos ritmos de crecemento acadados na fase anterior. Os indicios son claros: o descenso cantitativo e cualitativo das evidencias arqueolóxicas verbo dos lugares de habitación e de cemiterio, a parquedade dos achados materiais e as súas diferencias cos tradicionais, a desaparición da arte rupestre..., levan a pensar na entrada nunha etapa de crise económica e demográfica.

Nesta atmósfera de aparente estancamento farán acto de presenza os primeiros obxectos fabricados en bronce. A difusión da nova metalurxia vai supoñer, cando menos e ademáis das conseguíntes innovacións tecnolóxicas, a apertura de relacións entre zonas produtoras e deficitarias das materias primas precisas para a metalurxia, entre elas e os centros de transformación e de intercambio, etc. Posto que por eses tempos o mineral de estano parece que era explotado unicamente en Cornualles, Bretaña e Galiza, o territorio galaico debeu de xogar un papel de importancia no eido das relacións e alianzas comerciais, tanto polos seus propios recursos naturais como pola súa privilexiada posición xeográfica no mundo atlántico a cabalo entre os focos culturais do Atlántico Norte e as terras do sur peninsular máis influenciadas polos do Mediterráneo.

A partir do século XIII AC, a fachada atlántica europea comezou a saír dese relativo estancamento no que quedara sumida a comezos da Idade do Bronce. E a saída vai ser pouco menos que espectacular, aos lombos dunha nova intensificación agraria e dunha forte reactivación das relacións de intercambio das comunidades atlánticas entre si e cos focos culturais

mediterráneos, ata culminar con esa suxerente *unidade cultural* dos territorios da Europa Occidental máis adentrados no Océano nos que se acadarían niveis de desenrolo semellante, unidade que estaría sustentada por alianzas políticas e/ou comerciais. Un destes focos será o galaico, que por certo e coma era de esperar tanto polo seu pasado coma polas súas características xeomorfolóxicas e climatolóxicas, gardará non poucas semellanzas cos seus coetáneos da Bretaña e das Illas Británicas. As semellanzas formais e técnicas que manifestan as producións metálicas máis características deste período na fachada atlántica europea falan a prol de certa similitude na organización sociopolítica das comunidades e da frecuencia e intensidade dos intercambios. Tamén apoiaría esta imaxe de relativa unidade cultural das *fisterras* atlánticas a ausencia no rexistro arqueolóxico destas datas de case que toda evidencia clara verbo dos usos e costumes funerarios. De feito, hai quen apunta que para buscar un trazo realmente unificador das comunidades atlánticas da plenitude da Idade do Bronce, ese sería a ausencia de rituais funerarios arqueolóxicamente recoñecíbeis. A desaparición das necrópoles -no senso estricto- do territorio galaico por estas datas ata a moi posterior implantación do ritual romano, será un dos indicios máis flagrantes do carácter esencialmente autóctono do fenómeno castrexo.

Pero os circuitos de intercambio non só interconectaban as comunidades atlánticas máis dinámicas senon que as mantiñan en contacto cos focos culturais mediterráneos, o que sen dúbida debeu de supoñer un fito trascendental para o desenrolo de todas elas. Sabemos que productos atlánticos acadaron as terras centrais do Mediterráneo en número considerábel; dese mundo chegaron aos territorios atlánticos mercadorías concretas e, polo que parece apuntar a lóxica, certa cantidade de novidades tecnolóxicas e ideolóxicas de non pouca trascendencia, entre as que se barallan os novos cultivos, novos coñecementos, novas formas de diferenciación social, novos modelos de armamento, novas formas de vestido e de ornato persoal, novos tipos de transporte, novas formas de ostentación do poder, de información e de coñecemento..., que serían asimiladas polas élites locais e que actuarían coma dinamizadoras dunha

sociedade en plena expansión. Así, neste mundo aberto e interconectado, e nunha xa típica e coñecida secuencia sur-norte e costa-interior motivada polas características xeomorfolóxicas do territorio e pola vía máis racional de chegada das innovacións de filiación mediterránea, o dinamismo social e a intensificación agraria irán facendo posible que as comunidades campesiñas máis abertas e solventes se vencellen á explotación sistemática e intensiva dun territorio concreto. Será un proceso de sedentarización que culminará pouco tempo despois coa aparición dos primeiros povoados de carácter xa verdadeiramente estábel no territorio galaico: **os castros**.

Castro São Julião (Braga)

A Arqueoloxía está a poñer en evidencia a relación da maior parte dos asentamentos da fase de esplendor da Idade do Bronce coas terras de maior potencialidade agrícola. Os restos de elementos relacionados coas prácticas agropastoris que aparecen neses povoados -machados, aixadas, dentes de fouce, muiños planos, estruturas de almacenamento en foxa...- forman parte sustancial do rexistro arqueolóxico. As fértiles terras do val van ser explotadas dende agora dun xeito sistemático. Pero son polo xeral solos moi pesados que para o seu debido aproveitamento precisan dunha tecnoloxía agrícola evoluída

que implique o uso do barbeito, do estercado, e dun arado de tracción animal. Sexa coma for, a fase da que estamos a falar supuxo unha clara ampliación dos terreos de aproveitamento económico -como ratifican os incrementos da deforestación e da erosión que manifestan as análises paleoambientais- e a obtención de maiores, mellores e máis diversas colleitas. Elo permitiría o sustento dunha poboación máis numerosa, o que provocaría unha maior presión sobre o medio natural e o incremento das tensións sociais. O caso é que o desenrolo agrario foi o causante da consolidación desa tendencia á sedentarización das comunidades campesiñas que moitas liñas da investigación consideran fundamental para explicar dun xeito crible -fora de tópicos e fantasías- a xénese do fenómeno castrexo.

A imaxe da organización social nos últimos tempos da Idade do Bronce no occidente europeo é a de comunidades agropastorís cunha maior ou menor compoñente metalúrxica e cun nivel de xerarquización tamén maior ou menor pero en calquera caso significativo. Un modelo semellante estase a defender para o espacio galaico. A verdade é que non resulta nada doado explicarmos o forte desenrolo económico, demográfico e a mesma existencia das relacións intercomunitarias de intercambio que teñen lugar por estas datas

Castro de Valdoviño (A Coruña)

de non mediar a presenza dunha base social estruturada, coa cúspide ocupada por unhas élites que sustentarían o seu poder coercitivo no coñecemento ritual, na propiedade do espacio económico, e no control das forzas produtivas e dos intercambios. Utilizando modelos tirados da investigación antropolóxica, unha sociedade de xefaturas parece, cando menos nun principio, a máis axeitada á situación xeral que revelan os datos arqueolóxicos.

A XÉNESE DO FENÓMENO CASTREXO

Coma xa adiantabamos máis arriba, a partir puco máis ou menos dos primeiros tempos do último milenio AC - en plena fase de esplendor da Idade do Bronce-, e nun lento proceso sur-norte e costa-interior que pon de manifesto a influencia dos contactos co mundo mediterráneo, vanse deixando sentir na área galaica os efectos dunha dinámica de sedentarización das comunidades campesiñas. A aparición dos primeiros povoados rigurosamente estábeis na área galaica non pode ser desligada con facilidade da intensificación económica e do fortalecemento da desigualdade social dos tempos finais da Idade do Bronce, que abriría a posibilidade de que comunidades campesiñas dinámicas, estruturadas e solventes, fosen quen asumir o risco de destinar unha parte substancial dos rendementos do traballo á edificación duns povoados que estarían concibidos para lles dar amparo e protección durante o tempo suficiente para facer rendíbel o grande -habida conta do tamaño minúsculo que se supón para estas agrupacións sociais- capital investido na empresa; por iso, eses novos povoados se levantarían en puntos inmediatos aos terreos de explotación económica da comunidade, con boas condicións naturais de defensa e cun axeitado control visual das terras de labor en particular e do territorio en xeral. É o resultado dun proceso de desenrolo endógeno -non hai un só indicio *real* do hipotético asentamento de xentes vindas do exterior- anque aberto e receptivo a contactos e estímulo externos. As probábeis tensións sociais derivadas do novo réxime sedentario e do control dos escasos recursos dispoñíbeis coa tecnoloxía do momento, pode que fican bastante

suavizadas polas características orográficas da paisaxe galaica, cunha compartimentación espacial que propiciaría o espallamento de minúsculas comunidades campeñas con territorios ben definidos por accidentes naturais. Os castros serían, coma consecuencia, a testemuña primeira da xa irreversible fixación da poboación campeña galaica a un territorio concreto.

O feito de que para a construción dos povoados escolleran sempre un lugar elevado que reunira condicións naturais que fixeran relativamente fácil a súa protección, e as completasen dotándoo de elementos defensivos coma murallas, fosos, parapetitos, terrapléns... máis ou menos aparatosos e efectivos, confire ao proceso de implantación do mundo castrexo certos puntos de semellanza con outros coetáneos en áreas xeográficas moi diferentes; agora ben, fóra desas semellanzas superficiais, o certo é que o castrexo amósase coma un fenómeno peculiar, sen referentes direitos claros máis aló dos seus ben definidos límites territoriais, tal e coma ven poñer de relevo, por poñermos un único exemplo, a inexistencia de calquera tipo de ritual funerario que deixase restos materiais, de evidencias, claros. Esta marcada identidade cultural do fenómeno -e a continuación de trazos implantados durante a Idade do Bronce sería unha proba, pero non a única- pode que teña moito que ver cos fondos cambios que as terras do occidente continental deberon de experimentar por aqueles momentos nos que o mundo castrexo comezaba a súa andaina. Se o proceso de sedentarización se inscribe nun marco de relacións exteriores asentado firmemente durante a Idade do Bronce, a caída nas mans fenicias dos circuitos atlánticos de intercambio a partir aproximadamente do século VIII AC debeu de ser decisiva para dar ao traste cunha boa parte do modelo económico tradicional, de tal forma que dende entón as comunidades atlánticas entrarían nunha fase de illamento e de desenvolvemento particulares; o territorio polo que se extenderá o mundo castrexo, pouco menos que pechado da vía continental polas cadeas montañosas, e coa vía natural de contactos atlánticos en poder ou baixo o control dos mercaderes fenicios, irá evolucionando en boa medida pechado ao exterior, co que manterá unha mínima anque trascendental relación gracias á supervivencia dos circuitos comerciais coas áreas de influencia mediterránea.

As análises arqueolóxicas falan dunha sociedade campesiña relativamente xerarquizada, organizada en minúsculas comunidades -estruturadas pero non tanto-, practicamente pechadas sobre si mesmas, e pouco menos que autárquicas. O carácter pechado que os elementos de tipo defensivo confiren á organización interna dos povoados, as súas dimensións tan cativas e a forma illada na que se espallan polo territorio, acaso falen dunha vinculación directa cun patrón de estrutura económica de tipo próximo á autarquía; as súas relacións a penas parecen ir máis aló do seu entorno inmediato agás a chegada esporádica de mercadorías exóticas de filiación mediterránea; aínda non se ven evidencias dunha ocupación global do territorio nen de xerarquización entre os asentamentos, etc., etc. Precisamente, éste último é un aspecto de relevancia pois otorga aos habitantes de cada castro certa independencia e sentido da territorialidade verbo dos seus viciños: o castro vai ser a unidade social indíxena básica de carácter territorial, e será por medio dela como se organizarán dun xeito territorial -mesmo político- as comunidades campesiñas galaicas. Ata tal punto parece que esto debeu de ser así, que será o castro e non a “familia” -a *gens*-, o referente directo á orixe do individuo, tal e coma porán de relevo, moitos séculos máis tarde, as referencias aos *castella* da epigraffa galaico-romana nunha proba máis da especificidade do mundo castrexo dentro do conxunto dos povos da Península Ibérica.

Nestes primeiros castros, a obra defensiva artificial se concentra nos lugares onde o terreo ofrece piores condicións, e sempre empregando para ela as solucións máis sinxelas, racionais e económicas. O elemento máis común serán os simples terrapléns xerados polas obras de achantamento do terreo previas á edificación da parte habitacional. Estes terrapléns foron en ocasións reforzados con muriños ou estacadas na base para dificultar os desprendementos e as escorrentías, e pode que estivesen coroados tamén por estacadas ou outro xeito de estrutura que non logrou resistir o paso do tempo. Ás veces, polo exterior, nos lugares máis vulnerábeis, levantouse outra sorte de elementos defensivos máis complexos: os foxos e os parapeitos. Aquíles, escavados tanto na terra coma na rocha viva, e de dimensións variábeis, hoxe aparecen en boa parte entullados polos derrubamentos e as escorrentías; estes, formados polo amoreamento das terras sacadas do foxo, formarían a liña defensiva máis avanzada.

Pero será a muralla o elemento máis espectacular dentro do sistema defensivo de certos castros e un dos que ilustran mellor do nivel de desenvolvemento económico, técnico e social da comunidade que os habitaba. Anque xa dixemos que hai indicios da existencia de estacadas coroando os terrapléns, a norma é a construción en cachotería aproveitando os materiais locais máis a man. Poden delimitar todo o espazo habitacional ou tan só zonas concretas pouco protexidas pola orografía natural, e sempre aparecen trazadas adaptándose ao terreo e ás súas irregularidades, fuxindo de inconvintes técnicos coma as esquinas. Para o asentamento búscase a rocha base, que en ocasións se traballa para mellor colocar os alicerces, pero sempre da forma máis simple dende un punto de vista técnico. Tanto as exentas con dúas caras vistas coma as que cumpren ao tempo unha función de aterrazamento, aparecen implantadas no mundo castrexo xa dende as súas orixes.

Castro San Millán (Ourense)

Entrando no espazo habitacional do asentamento, a imaxe estereotipada presentaría un conxunto de pequenas cabanas de cachotería local e planta circular distribuídas polo terreo sen orde aparente, sen condicións urbanísticas claras. Pequenas cabanas de planta circular que son o paradigma da arquitectura

doméstica castrexa. As reducidas dimensións destas construcións e a ausencia practicamente total de edificios de maior tamaño poden estar a falar dunha sociedade bastante precaria no eido económico e pouco estruturada no social - ou polo menos as diferencias sociais non se manifestaban nas dimensións e na forma das vivendas-. Pero ao longo do tempo e do espacio sabemos que se produciron diverxencias. Xa nos castros máis antigos, os trazos básicos da arquitectura doméstica aparecen ben implantados agás as lóxicas indefinicións técnicas. Así, en tanto certos povoados semellan ofrecer construcións feitas tan só con materiais perecedeiros, noutros xa aparecen cabanas con zócolos e laxeados de pedra, en tanto que noutros a construción doméstica xa se fai con verdadeiros muros de cachotería, algo que se xeralizará dende agora a todo o mundo castrexo. A convivencia de solucións técnicas nestes primeiros séculos do desenrolo dos castros non ten que respostar necesariamente a limitacións nos coñecementos técnicos senón que na maior parte dos casos primarían cuestións económicas. Pero máis aló da solución técnica empregada, xa dende as súas orixes a arquitectura doméstica castrexa presenta un detalle peculiar: a preferencia polas plantas circulares -ás veces ovadas ou elípticas-, algo que na historiografía tradicional tentouse relacionar cos mundos céltico, hallstático, atlántico ou mediterráneo dende teorías difusionistas hoxe desfasadas e carentes de lóxica.

Os muros das cabanas de cachotería aproveitan sempre os materiais do lugar, e para sentar os alicerces tentan buscar a rocha base. Nas zonas graníticas empréganse muros de dúas capas, sempre mellor rematada a exterior, cun recheo de cachotería e unha espesura total de arredor dos corenta centímetros. Os pavimentos interiores máis comúns son os de terra pisada; no tocante aos fogares, o normal parecen ser os de estrutura aberta sobre base de xabre apelmazado.

O máis salientábel das manufacturas atopadas nos castros desta primeira fase é o seu carácter de continuidade coas do período anterior, o que parece boa proba do seu entronque cos momentos sobranceiros da Idade do Bronce e da ausencia de aportes étnicos significativos. O menaxe máis común é o formado polos recipientes cerámicos: cacharros de cociña e de almacenaxe de tamanos pequeno e medio, de fabricación manual polo sistema do urdido e bruñido, e formas moi sinxelas, con bases planas, corpos troncocónicos, homebreiros suaves,

colos anchos con bocas e labios rectos, ás veces con bandas decorativas de temática xeométrica moi simple organizada en metopas, normalmente incisa e con menos frecuencia impresa ou plástica. En calquera caso, todo elo moi semellante ás producións cerámicas dos tempos de maior desenrolo da Idade do Bronce.

É moi salientábel constatar o carácter das prácticas da metalurxia do bronce que se desenrolaban nestes primeiros castros. Documéntanse restos de crisois de pedra e de cerámica nos que se fundían tanto o metal procedente de lingotes en torta ou en barra, coma trozos de pezas xa amortizadas -chatarra que fala de certo desabastecemento ou carestía da materia prima-, nomeadamente restos de machados de tope e de caldeiros de chapa remachada típicos da fase final da Idade do Bronce. A produción principal nestes castros semella que se enfocaría sobre todo á fundición de obxectos utilitarios -machados, coitelos, chapas...- e ornamentais -colgantes, alfinetes, elementos de cinturón...- para o autoabastecemento ou para aprovisionar un mercado de limitado poder adquisitivo no que aínda seguíanse a usar moitos modelos do arcaico, pero eficaz, instrumental de pedra. Queda aberta a posibilidade de que parte dos bronces atopados nos castros desta fase sexa o resultado de intercambios a certa distancia, pero a existencia de contactos a longa distancia queda refrendada pola aparición dos primeiros obxectos de ferro -coitelos curvos, fources, etc.-, importados dende as colonias fenicias do sur da Península, e que ilustran do cambio na realidade económica atlántica de que falabamos máis arriba.

A panorámica de conxunto para esta fase formativa presenta unha sociedade segmentada, en povoados de reducido tamaño entre os que tal vez -por non dicir con seguridade- poidera darse certo grao de tensións. Estes castros estarían ocupados por campesiños que combinarían os cultivos de cereais de inverno e de primaveira cunha cabana gandeira complexa e a recolección de landras e outros froitos silvestres, cunha presenza crecente das actividades artesanais e das relacións de intercambio. No litoral interviría ademáis a pesca de baixura e o marisqueo, sen deixarmos de lembrar que sería precisamente aquí, na costa, onde se levarían a cabo as transaccións comerciais máis importantes.

Casas reconstruídas. Castro de Baroña.

A CONSOLIDACIÓN DO FENÓMENO CASTREXO

A partires máis ou menos do século V AC, o fenómeno castrexo aparece xa coma algo consolidado e, se cadra, ocupando a totalidade do seu espacio xeográfico particular: o aberto ao poñente das cadeas montañosas que enlazan as desembocaduras dos ríos Navia -polo N- e Mondego -polo O-, un espacio histórico que coincide bastante ben co que xa vimos ao tocar os temas do Megalitismo e da arte rupestre. Estamos, xa que logo, diante dunha zona xeográfica moi compartimentada, dotada dunha indudábel uniformidade tanto xeolóxica coma xeomorfolóxica e climática que seguramente terá exercido un efecto condicionador sobre a réxime económica e sobre a mentalidade das comunidades campesiñas, o que a fin de contas favorecería a unidade cultural. Poucas veces se produce, coma na área galaica, unha adecuación máis clara entre rexión natural e área cultural.

Algúns trazos na distribución espacial dos povoados parecen dar a entender o inicio da explotación dos fondos dos vales coa implantación de asentamentos de, se cabe, máis marcado carácter agrícola. Os datos paleontoló-

xicos e paleoambientais documentan a continuidade da cabana gandeira complexa da fase anterior -que vai perdurar moito máis aló do período castrexo- e dunha agricultura que combina, tamén coma naquela, o cultivo de cereais de primavera e inverno cos de horta e coa recolección de landras. Todo elo dentro dun incremento da acción antrópica sobre o medio natural que se deduce do aumento da deforestación e da erosión. Na costa multiplícanse os datos que falan da intensificación das actividades pesqueiras e marisqueiras, e é aquí onde se estaba a seguir cun certo dinamismo e a recibir e assimilar as secuelas dos escasos contactos co mundo exterior. A presenza no rexistro arqueolóxico dos castros máis meridionais e máis próximos á liña costeira de manufacturas de filiación mediterránea -cerámicas púnicas, máis adiante áticas e grecoitálicas, vidros, obxectos de ferro, etc.- indica un certo mantemento dos intercambios coas factorías semitas do sur peninsular.

Sábese con seguridade que no decurso desta fase fóronse experimentando certos avances nos aspectos técnicos e formais das manufacturas de uso cotián, particularmente visíbeis nas producións cerámicas, que acadan agora boa parte das súas características máis sustanciais co emprego do torno lento e de fornos máis complexos, e co uso de pastas máis decantadas que na fase anterior, o que se traduce en produtos de moita maior calidade. Amplíase o repertorio formal, anque o cacharro típico sega a ter unhas bases formais de gran simplicidade pero con multitude de variantes. O que si cambian son os estilos decorativos e mesmo as técnicas: por máis que a temática sega a ser esencialmente á base de bandas xeométricas corridas ou metopadas, dende agora van proliferar as liñas curvas incisas formando cordóns e grecas de variada gama, acompañadas de mamilos e cordóns aplicados e do uso de estampillas. Todo elo dentro dun crecente barroquismo de regusto mediterráneo e dunha especie de *horror vacui* que contrasta con claridade coas producións precedentes.

Citania de Briteiros.

UN MUNDO EN TRANSFORMACIÓN:

O CASTREXO-ROMANO

Estamos na segunda metade do século II AC. Os datos arqueolóxicos indican que as comunidades castrexas xa entraran en contacto co mundo romano e comezado a experimentar unha nova serie de cambios internos. O froito máis visíbel destes cambios será boa parte da imaxe "típica" que do castrexo ten chegado ata nós. Os trazos tidos ata hoxe coma peculiares e característicos do mundo castrexo -tanto dende o punto de vista da arquitectura coma da cultura material, e, se cadra, as poucas referencias directas e cribeis aos aspectos superestructurais da sociedade indíxena-proceden, na súa práctica totalidade e mentres a investigación non demostre o contrario, destes tempos de contacto e aculturación entre os mundos indíxena e romano.

É un feito comprobado que foi durante o decurso das chamadas Guerras Lusitanas e Celtibéricas cando os moradores das terras do Noroeste

tiveron a oportunidade real de asumir que algo estaba a mudar na orde tradicional. As novas da presenza duns incómodos e poderosos recién chegados non tardarían en acadar o territorio galaico, que asistiría axiña á chegada das primeiras expedicións militares romanas de carácter exploratorio: no 139 AC a do xeneral Quinto Servilio Cepión no decurso das guerras lusitanas, e sobre todo a famosísima e moi mitificada comandada polo entón gobernador da Hispania Ulterior D. Iunius Brutus, logo de concluir as devanditas guerras, no 137 AC.

Foi nesta expedición concreta que os romanos deberon de chegar ata o Miño logo dalgúns choques, encontronazos seguramente magnificados polos escritores romanos posteriores e sen dúbida pola maior parte da historiografía. Parece que o éxito culminou a acción militar e exploratoria ata tal extremo, que Brutus, logo de requisar substanciosas riquezas, foi acollido trunfalmente en Roma, onde recibiu o alcume de *Callaicus* en lembranza do máis coñecido dos povos por el sometidos, o dos *Callaici*, que tiña o seu lugar de asentamento no esteiro do Douro, no *Portus Calem*. Pode que dende entón a zona sur do territorio galaico, o espacio costeiro entre o Douro e o Miño, ficase xa baixo control de Roma. Os datos arqueolóxicos parecen incidir nesta idea, anque soio sexa vendo a crecente presenza de produtos do comercio romano no medio indíxena a partir destas datas.

Logo de Brutus, sabemos dunha expedición marítima do pretor Publio Craso entre o 96 e o 94 AC na procura das “illas do estano”. Según algún autor, anos máis adiante desta expedición, no 73 AC, o xeneral Perpenna volvería a explorar o territorio entre o Douro e o Miño. E xa por fin, os anos 61-60 AC verán a *razzia* de Xulio César ata a localidade galaica de *Brigantium*, unha campaña mitificada tanto ou máis ca de Brutus pola historiografía tradicional.

A impresión é que tras as expedicións de Brutus e de César, as terras do Noroeste máis preto do litoral ficarían, non sabemos *se de iure* pero si con seguridade *de facto*, baixo control de Roma. As Guerras Cántabras, que entre o 29 e 19 AC serviron ao emperador Augusto para completar a conquista da

Península, tiveron o seu teatro de operacións fóra da área cultural galaica, e non hai constancia algunha da intervención de elementos destas terras nas mesmas. Se cadra, estas guerras en concreto suponían a integración definitiva das comunidades castrexas máis interiores e limítrofes coas astures.

Completada a conquista, Roma reconece a unidade cultural, e se cadra étnica, das comunidades castrexas e define uns límites políticos para o territorio, que bautiza co nome de **Callaecia** ratificando o que ata entón non era unha unidade política anque si cultural. A tal efecto, procede de inmediato ao establecemento dunha administración imperial que garanta tanto o control do territorio como, sobre todo, a explotación e comercialización dos recursos naturais. Así, xa dende un momento moi temperán asistimos á chegada masiva de mercaderías típicas do mundo romano que ateigarán os asentamentos castrexos tanto máis canto máis ao sur e cara ao litoral, o que revela a chegada destes produtos maioritariamente por vía marítima e dende o sul. Pouco tempo dempois dará comezo o trazado da rede de calzadas de unión coa Lusitania e coa Meseta.

Para ese control político do territorio recién integrado, Roma organiza dous conventos xurídicos con capital en senllas *civitas* de nova implantación: o *Bracaraugustanus* con sede en *Bracara Augusta*, e o *Lucensis* en *Lucus Augusti*. Ambos os dous de carácter administrativo con funcións de tipo relixioso, financeiro, militar e xudicial. Cada convento englobaría outras unidades administrativas de menor rango que mantiñan a grandes trazos a organización indíxena: os *populi* e/ou *civitates* que aglutinaban aos numerosos asentamentos castrexos onde seguía a residir a maior parte da poboación.

Pero ¿cómo foi incidindo o proceso de romanización sobre a poboación indíxena?. Tras a absorción e ata as reformas administrativas da dinastía flavia, a impresión que dan os datos arqueolóxicos é que sobreviviron e se reforzaron os elementos da organización sociopolítica castrexa con excepción, claro está, do concepto da independencia, entendido este no senso estricto. O feito tan significativo que supón o crecemento de moitos vellos castros e a aparición *ex novo* de grandes povoados tras a integración, todos eles

cunhas condicións defensivas e urbanísticas espectaculares se facemos a comparanza coa etapa anterior, parece revelar, entre outras moitas cousas, unha estrutura socioeconómica máis desenrolada que na fase previa; unha estrutura capaz xa de promover, levantar e soste r obras públicas, criadora de "lugares centrais" xerarquizadores do territorio, inmersa nun fenómeno de integración política do que serían boas testemuñas os *populi*. Estes grandes povoados, e a aparentemente planificada distribución dunha chea de pequenos castros xunto ás mellores terras de cultivo e/ou no rico litoral, son clara imaxe do desenrolo económico e crecemento demográfico experimentados polo mundo castrexo tras a integración no Imperio. É unha explotación planificada dos recursos do medio natural, que non parece doada de entender coma causa en exclusiva da dinámica interna das comunidades campesiñas castrexas, de modo que preferimos achacala en boa parte ao papel decisivo xogado por Roma dun xeito consciente ou inconsciente.

As murallas desta época son as maiores e as de trazado máis complexo das coñecidas ao longo do desenrolo do fenómeno. Anque seguen a manterse as normas básicas e tradicionais da arquitectura en canto á simplicidade dos métodos constructivos, as dimensións xerais serán superiores, multiplicaranse os recintos, as entradas faranse máis complexas e reforzadas coa adición de elementos anexos coma torreóns e *corpos de garda*. Tamén proliferarán os elementos defensivos complementarios, dende os simples terrapléns ata as máis complexas liñas de foxos e parapeitos. Do mesmo xeito, durante esta fase -e sobre todo na metade meridional do territorio castrexo, a primeira en entrar en contacto con Roma e por elo donde antes de de xeito máis intenso se foron producindo os cambios- é evidente un maior desenrolo da arquitectura de carácter doméstico. Amais de constatar a aparición por vez primeira de elementos ornamentais asociados, ocasionalmente presenta cabanas con muros de pedras de cantaría perfectamente traballadas e dispostas das formas máis diversas, en tanto que boa parte das paredes das construcións de cachotaría normal estarían cobertas por enlucidos pintados de cores simples coma o branco, os ocre, o azul ou o vermello que, ao tempo que servían de protección fronte á humidade, daríanlle ao conxunto urbano un aspecto ben diferente da imaxe de *pedra vista* que temos hoxe.

Muralha do castro de Carvalhelhos.

No territorio castrexo meridional -e, curiosamente, tamén no extremo nororiental-, diante das entradas de moitas vivendas levántase un *vestíbulo* de controvertida función pero que en calquer caso ampliaría o espazo doméstico útil. O interior dun dos brazos deste vestíbulo é frecuente que se aproveitase para a colocación dun forno de planta cadrada. Se cadra estamos diante da adaptación local ás plantas curvas dunha solución arquitectónica *in antis*, de clara filiación mediterránea, concibida en orixe para edificacións de planta rectangular ou cadrada.

Anque a existencia de plantas de muros rectos é coñecida xa en certos castros prerromanos, parece un feito incuestionábel que a súa propagación xeral - anque sempre minoritaria fronte ás construcións circulares- coincide coa fase que nos ocupa. Salvo nos aspectos formais, as diferencias entre as cabanas de plantas curvas e rectas son mínimas, e as dificultades técnicas dos castrexos á hora de articular as esquinas dos muros solucionáronse mal que ben, polo xeral, facendo un enlace en arco. Para as cobertas destas cosnstrucións de muros rectos, planas e a unha ou dúas augas, en ocasións xa se utilizaron as típicas *tegulae* romanas.

Das diferentes funcionalidades das cabanas da fase castrexo-romana non é moito o que podemos dicir fora do campo da especulación. Os datos actuais apuntan que, cando menos no territorio meridional, certas construcións de planta circular ou ovada, polo xeral de menores dimensións e con pavimentos de peor calidade, sen lareira e con lousa do limiar emprazada a certa altura do chan - sen dúbida para dificultar o acceso dos ratos e doutros animais-, de seguro que non foron pensadas para vivenda senon para almacén e/ou para servir de marco ao desenrolo de actividades produtivas. O normal é que con cada vivenda propiamente dita se vencelle unha construción deste tipo.

Rúa do castro da Citanis Briteiros.

Por último, en certos castros nos que o espazo escavado é o suficientemente amplo, e unha vez máis sobre todo nas terras do sul, destaca a presenza de normas de ordenación urbanística moi peculiares, baseadas na organización da área habitacional en "células" ou "unidades" -seguramente de carácter familiar- compostas por unha ou varias vivendas cos seus respectivos almacéns ou alpendres, que abren as súas entradas a un patio común laxeado ao que se accede por un único punto. Estas unidades, que poñen de relevo datos de certo interese para a análise da sociedade castrexa, complementáanse con maiores ou menores traballos de acondicionamento do terreo tais coma socalcos, muros de peche, alxibes e canles de captación e evacuación de pluviais, etc. Isto fálanos de certos, aínda que ben simples e rudimentarios, conceptos tradicionais de carácter urbanístico na organización arquitectónica dos povoados castrexos baixo dominio romano, sobre todo, insistimos, canto máis cara ao sur.

Ánfora romana do museo de Santa Trega.

Xa mencionabamos que será nestes tempos de contacto co mundo romano cando se fagan máis evidentes esas manifestacións materiais consideradas na bibliografía clásica coma peculiares do mundo castrexo. Entre esas destaca a cerámica. O seu desenvolvemento vai ser espectacular, se cadra gracias á adopción de innovacións tecnolóxicas na selección das pastas, á xeralización do torno rápido, e á introducción de milloras no proceso de cocción. O repertorio formal amplíase, e no enxoval típico figurarán, ao lado das producións romanas adquiridas nos circuitos comerciais, variados recipientes de almacenaxe, de cociña e de mesa nos que se nota un certo afán por imitar ou adaptar os modelos romanos. Parte desta produción aparece decorada por medio daqueles deseños tan tradicionais de temática xeométrica e certo arume mediterráneo, feitos por incisión, estampinado, aplicación ou mesmo excisión, anque se vaia perdendo algo do gosto polo barroquismo que víamos na fase anterior.

O traballo dos metais podemos dividilo en dous grandes apartados: o do bronce, que agás casos moi concretos seguiría relegado á fundición de elementos de ornato e/ou utilidade moi específica, e o do ferro, que tamén continúa a ser de procedencia exterior e destinao con preferencia á elaboración de instrumental de traballo: a realidade é que aínda non se coñece calquer indicio de taller de ferreiro que se poda asociar ao fenómeno castrexo. En bronce destaca a produción dos coñecidos modelos indíxenas de fíbulas: as de longo traveseiro sen espira, as do tipo Sabroso, Trasmontano, Santa Luzia..., excepcionalmente decoradas con damasquinado, cos seus remates máis ou menos dotados de elementos ornamentais en relevo ou en filigrana, moi parecidos aos que adornan as cabezas dos alfinetes e duns poucos braceletes e pulseiras. Segue a ser interesante a produción de colgantes, que repiten as formas tradicionais en esfera, campá, fuso, amocillados, etc., e de caldeiros e sítulas de chapas remachadas, ás veces provistas de decoración xeométrica moi semellante á da cerámica.

Pero se cadra os elementos máis coñecidos e prototípicos da metalistería castrexa son os famosos puñais de antenas, por veces provistos de folla de ferro. Trátase de pequenos exemplares nos que destaca o feito de estar compostos por

dúas pezas fundidas de xeito independente: a empuñadura e a folla. A folla máis típica, unha reminiscencia bastante clara das características dos tempos finais da Idade do Bronce, é de nervo central, con bordos paralelos converxentes na punta e que na base presentan senllas entalladuras en arco entre as que sobresaen un espeto que penetra no interior da empuñadura ata saír polo outro extremo, onde é remachado cun pomo en forma de botón. As empuñaduras, co seu característico remate en antenas con botón final e gardas, foron ideadas para ser facilmente provistas dunha nova folla cando a anterior sufrise deterioro. Certas conteras trapezoidais rematadas en botóns rematarían as fundas de algúns destes puñais, que forman por si mesmos un grupo moi peculiar e característico dentro dunha *moda* que, con variantes, afecta á Idade do Ferro da maior parte do centro e occidente europeos; agora ben, nos modelos castrexos nen pola súa forma pouco axeitada, nen polo seu cativo tamaño, nen polo material pouco resistente no que polo xeral están fundidos, nen en suma polas súas pouco eficaces características técnicas, podemos falar con propiedade de armas, anque si de elementos para a exhibición e ostentación do rango e do poder.

En canto ao ferro, temos que ter sempre moi en conta a súa dificultosa conservación e a ausencia polo de agora de restos claros de actividade siderúrgica indíxena, de modo que non temos máis remedio que pensar que as pezas deste metal atopadas nos castros deberon de ser adquiridas no comercio. Deixando á parte as follas dalgúns poucos puñais de antenas, vemos que o emprego do ferro se dirixe á confección de pezas utilitarias coma martelos, fources, picos..., se cadra trebellos agrícolas, e unha chea de elementos vencellados ás partes de madeira das cabanas.

É normal que tempos de desenrolo socioeconómico coma os que estamos a tratar veran a proliferación de produtos destinaídos ao consumo e á ostentación das élites. E sabemos que as pezas de ourivesaría cumpren dende tempo inmemorial e dun xeito perfecto esa función social. Dentro da ourivesaría castrexa, o elemento paradigmático é o *torques*. Anque se trata dun tipo de xoia bastante común daquela en toda Europa -ata o punto de ser adoptado polos romanos coma distintivo militar-, as variedades galaicas son tan peculiares que temos que pensar por forza nunha fabricación local. Estas

variedades presentan pezas con variña ríxida ou semirríxida ultrasemicircular de sección circular ou cadrada, ás veces decorada con temas xeométricos troquelados, en relevo, con filigrana e/ou granulado, tamén ás veces total ou parcialmente coberta por un arame enrolado; pola súa parte, os remates dos extremos da variña poden adoptar formas variadas, predominando as peras, as campánulas e as dobles escocias, ocasionalmente decoradas con filigranas e/ou granulados. É un feito que estas variantes definen, a grandes rasgos, territorios concretos. A aparatosidade de moitos torques contrasta en ocasións coa baixa calidade dos ouros empregados -por non falar das pezas de prata ou bronce chapadas ou bañadas en ouro-, polo que podemos pensar nun maior valor simbólico que económico, consideración que cadra ben coma elemento masculino de distinción social nuns tempos de mudanza.

Réplica da escultura do guerreiro castrexo da Citania de Sanfins.

Algo semellante ocorrería coas escasas pero espectaculares diademas. Cunha curiosa concentración nas terras máis ao norte, son de lámina delgada e forma máis ou menos rectangular con decoración xeométrica barroquizante -nas mal chamadas *De Ribadeo*, naturalista: paisaxe acuática cunha procesión de xinetes e infantas armados que portan grandes caldeiros- por repuxado e/ou estampado. Usadas como diadema, pulseira ou cinturón, o valor simbólico destas láminas non deixa lugar a maiores dúbidas.

En canto ás arracadas ou colgantes para orellas, de altísima categoría técnica e minuciosa decoración, é difícil separar o que poden ser producións locais dos exemplares de orixe mediterránea adquiridos no comercio; se hai motivos para pensar nas influencias do mundo oriental na plástica castrexa, os máis evidentes son os que afectan a estas pezas, caracterizadas pola altísima técnica e minuciosa decoración sobre a práctica totalidade da superficie. Porque a orfebrería castrexa, máis aló do seu valor de referente social, precisa aínda dun estudio polo miúdo que deixe de lado tantos tópicos asentados pola bibliografía tradicional e que sirva para precisar cronoloxías e para diferenciar as producións locais -coas súas influencias técnicas e formais- dos produtos exóticos chegados polo intercambio; porque unha produción que aparece na fase castrexo-romana tan elaborada e de trazos tan peculiares non é posíbel que xurdira da nada.

Entre os elementos que permiten introducir certas diferencias entre as terras do norte e do sur do ámbito castrexo na época da integración no Imperio Romano, a plástica en pedra é unha das máis evidentes por estar concentrada na súa parte máis significativa na área meridional. Sobrancean as esculturas en vulto redondo chamadas “de *guerreiros*”, que dentro dun estilo de gran rudeza e simplicidade formal presentan cabezas con rasgos marcados, torques sobre o pescozo, túnica de manga curta ata metade do muslo -o *sagum*- cinguida cun cinturón máis ou menos complicado, brazos con breceletes -os *viria*- e pulseiras, pernas robustas con caneleiras... As armas destes guerreiros son o pequeno escudo circular -moi frecuente no ámbito mediterráneo da época e coñecido co nome latino de *caetra*- e un puñal ou espada corta de características arcaicas, anacrónicas, sen referentes claros no contexto

arqueolóxico. As esculturas de guerreiros foron consideradas coma funerarias, de xenios tutelares dos povoados, de heroes divinizados, de deuses da guerra, de xefes ou guerreiros mortos..., cun carácter protector, votivo, honorífico... Hoxe, á vista dos contextos no que son descubertas, parece que deberemos entendelas máis coma a imaxe do *guerreiro* mítico fundador, daquel antepasado común da comunidade fundadora do castro -o que contribuiría a explicar o anacronismo do armamento-, e/ou se cadra a de persoeiros reais máis ou menos mitificados.

Algo semellante pódese dicir verbo das cabezas humanas exentas. Algunhas pode que perteceran a esculturas de guerreiros fragmentadas, e outras, tanto en vulto redondo coma en altorrelevo, poidera ser que cumpriran unha función semellante ás romanas coetáneas coma imaxes de divindades ou de antepasados. Todo dito coas reservas que impón a pobreza de datos reais e o risco de clasificar coma castrexas producións descontextualizadas do período medieval ou da arte popular. Menos dúbidas plantexa o feito de que a aparición desta plástica só semella explicábel a partir da asimilación polos galaicos de certos usos e costumes propios do mundo romano; a modo de exemplo, teñamos en conta que non parece casual en absoluto que todas as esculturas de guerreiros coñecidas polo momento procedan das terras meridionais do mundo castrexo, precisamente as que antes entraron en contacto con Roma e nas que o efecto romanizador é máis patente.

O mesmo sucede coa plástica vencellada á arquitectura doméstica. A temática que se coñece é sempre xeométrica e un tanto reiterativa: cordóns, entrelazados, trisqueles, tetrasqueles, exasqueles, muíños, rosáceas, espirais..., de vago pero significativo eco mediterráneo. Esta decoración cobre as padieiras e ombreiras das entradas de certas vivendas, pedras de cornixas e de zócolos, a superficie dalgunhas pezas utilitarias coma os couzóns, os amarradoiros do gando e os colgantes da cobertura das cabanas, a cara externa de certas pezas cilíndricas presuntamente destiñadas a encaixar nos muros, e as *pedras formosas* dos monumentos con forno. Unha temática de certo simbólica, que ten todas as trazas de estar traducindo á pedra deseños -mesmo técnicas- experimentados previamente -e sen dúbida simultáneamente- na madeira pero non conservados.

Coma no caso da lingua, as únicas testemuñas *reais* da relixiosidade galaica chegaron aos nosos días logo de pasar ás formas rituais romanas: co teónimo, o nome da suposta divindade, escrito en latín, ao estilo latino, sobre monumentos tan fondamente latinos coma as *aras*, os altares. Así, sospéitase que os galaicos practicarían, no intre avanzado a que corresponden as lápidas de referencia, unha relixión -ou relixións- politeísta cun amplo panteón de divindades de diferentes nomes e funcións. A partir deste dato comprobado, que por certo tampouco se afasta demasiado do normal nas relixións politeístas da época, as discusións proliferan verbo do momento ou momentos de implantación desta relixión, do carácter concreto das divindades, dos distintos rituais, etc., polo xeral con demasiada imaxinación e pouca ou nengunha base argumental. As divindades galaicas aparecen na epigrafía latina de dúas formas: ou de maneira exclusiva ou asimiladas a un deus latino. Hainas que aparecen repartidas por todo o territorio galaico, en canto que outras semellan ter un culto moito máis restrinxido, se cadra local. En calquer caso, compre afirmar unha vez máis que neste coma en tantos outros aspectos non parece

Campamento romano de Aquis Querquensis.

que a integración no Imperio Romano supuxera trauma excesivo algún para a organización relixiosa indíxena; antes ben, á postre a adopción das formas rituais romanas e a identificación entre divindades galaicas e latinas, axudado todo elo pola proverbial liberalidade relixiosa romana, foron conformando na práctica un modelo relixioso sincrético do que se beneficiará pouco tempo despois o Cristianismo.

Ademáis das reformas de tipo administrativo que se van promulgando -a principal, a concesión por Vespasiano do *ius latii* aos galaicos-, a progresiva implantación dos modelos romanos de explotación do medio natural vai ser definitiva para o desenrolo da poboación indíxena, como sabemos de forte base agrícola, ata o punto de facer pouco menos que inútil o vello modelo tradicional galaico. O castro, como asentamento dunha comunidade agrícola determinada e fortemente vencellada por lazos de sangue, vaíse converter nun anacronismo e a ser abandonado. A poboación dispersarase polo territorio agrupándose en pequenas unidades de explotación como poden ser as *vilae* e os *vici*, o modelo romano por excelencia. A inmersión total e definitiva nos usos e costumes romanos será fonda: o emprego da moeda como unidade de cambio, a adopción dos ritos e do panteón relixioso romano, o uso do latín ata suplantar ás linguas indíxenas, e, en fin, o que máis fala dun cambio na mentalidade: a implantación dos usos e costumes funerarios romanos.

Por iso xusto é recoñecermos que boa parte da realidade de hoxe é froito do noso pasado dentro do Imperio Romano. E non estamos a referirnos en exclusiva aos aspectos máis visíbeis coma poden ser as grandes obras públicas ou o desenrolo artístico ou tecnolóxico en xeral. Estámonos a referir a cousas moito máis sutís pero que no seu conxunto lograron o máis fondo cambio social do que se ten noticia nestas terras. Cambio no que xogou un papel decisivo a implantación e desenrolo posterior do Cristianismo, que non esquezamos era a relixión oficial do Imperio dende Constantino.

Bibliografía

- ARIAS VILAS, F. *A Romanización de Galicia*. "Historia de Galicia", 4. Vigo, Ed. A Nosa Terra, 1992.
- BELLO DIÉGUEZ, J. Ma. e PEÑA SANTOS, A. de la. *Galicia na Prehistoria*. "Historia de Galicia", I. A Coruña, Ed. Vía Láctea, 1995.
- CARBALLO ARCEO, L. X. *Os castros galegos*. Vigo, Ed. A Nosa Terra, 2000.
- COSTAS GOBERNA, F. J. e NOVOA ÁLVAREZ, P. *Los grabados rupestres de Galicia*. "Monografías", 6. A Coruña, Museo Arqueolóxico, 1993.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. *El comercio antiguo en el N.W. peninsular*. "Monografías Urxentes", 5. A Coruña, Museo Arqueolóxico, 1991.
- PEÑA SANTOS, A. de la. *Os petroglifos galegos*. Vigo, Ed. A Nosa Terra, 1999.
- PEÑA SANTOS, A. de la e REY GARCÍA, J. M. *Petroglifos de Galicia*. A Coruña, Ed. Vía Láctea, 2001.
- PEÑA SANTOS, A. de la e VÁZQUEZ VARELA, J. M. *Los petroglifos gallegos. Grabados rupestres prehistóricos al aire libre en Galicia*. "Cuadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos", 30. A Coruña/Sada, 1979 (reedicións en 1992 e 1997).
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A. *O Megalitismo. A primeira arquitectura monumental de Galicia*. "Biblioteca de Divulgación/Galicia", 4. Santiago de Compostela, Universidade, 1990.
- VÁZQUEZ VARELA, J. M. *Os petroglifos de Galicia*. "Biblioteca de Divulgación/Galicia", 3. Santiago de Compostela, Universidade, 1990.

Cultura Megalítica

DOLMEN DE DOMBATE , CABANA (A CORUÑA)

También conocido por A Fornela de Vilaseco, el Dolmen de Dombate se localiza en el lugar del mismo nombre, en la parroquia de San Juan de Borneiro (Cabana, A Coruña). Se accede desde la carretera que desde Baio conduce hacia Cabana y Ponteceso (AC 430). A unos 3,5 km de Baio, en el lugar de Borneiro, debe tomarse una desviación a la izquierda en la que ya existe señalización. Por esta pista, a un kilómetro, es visible la finca cerrada en la que se ubica el monumento, perteneciente a la Diputación de A Coruña. En la actualidad se encuentra en proceso de rehabilitación y musealización.

El monumento fue excavado a finales de los años ochenta por J.M^a. Bello Diéguez, generando infinidad de escritos y un conocimiento muy preciso respecto a un monumento que se ha convertido en referente del fenómeno megalítico del noroeste peninsular. Sabemos ahora que, en contra de lo que se pensaba, posee un magnífico corredor y su cámara alcanza una altura de en torno a 3 metros. Se conoce la posible fecha de construcción (entre el 3800 y 3600 antes de Cristo) y la existencia de otro pequeño dolmen previo al más grande y conocido. En la zona de acceso al corredor se localizaron 20 idolillos dispuestos en fila, como si delimitaran la frontera entre el espacio exterior y el interior o funerario. El monumento sería definitivamente cerrado y abandonado entre 2900-2700 antes de Cristo.

Toda la estructura megalítica estaría rodeada de un túmulo de tierra cubierto de piedras de pequeño tamaño (coraza). Tiene un diámetro de unos 22 m y una altura máxima de 2 m., lo que no resulta especialmente grande para la arquitectura megalítica que cobija en su interior.

Por último, el hallazgo quizá más significativo ha sido la exhumación de unas magníficas pinturas prehistóricas que con toda probabilidad cubrirían enteramente el interior del monumento, aunque en la actualidad sólo se conservan en aquellas partes que estaban cubiertas de tierra antes de la excavación. La pintura está formada por dos capas superpuestas: una sobre la piedra a modo de revoco, continua y de color blanco y otra capa de pintura

propriadamente dicha, en colores rojo y negro. Los motivos parecen ser geométricos en todos los casos, lo que por otra parte es habitual en el arte megalítico. Debe añadirse que en Dombate también existen grabados en algunas de las losas, lo que era conocido de antiguo.

En el entorno más o menos cercano a Dombate existen otros monumentos de enorme interés y cuya visita resulta altamente recomendable. Para su localización habrá que buscar información en las guías de la zona. Especialmente importante, por su abundancia, es el patrimonio megalítico del Ayuntamiento de Vimianzo, donde se conservan monumentos tan magníficos como Casa dos Mouros (San Antolín de Baiñas) o Pedra Cuberta (San Miguel de Treos).

Bibliografía

Bello, J.M^a. (1992). El monumento de Dombate en el marco del megalitismo del noroeste peninsular. aspectos arquitectónicos. *Portugalía*, nova serie, XIII-XIV: 139-148

Cámara funeraria y corredor.

DOLMEN DE AXEITOS, RIBEIRA (A CORUÑA)

El Dolmen de Axeitos, también conocido como Pedra do Mouro, se ubica en la parroquia de Santa María de Olveira (Ribeira, A Coruña). Su acceso es sencillo al estar muy cercano a la carretera y estar bien señalizado. Desde Ribeira en dirección a Noia (C 550), debe tomarse una desviación a la izquierda hacia Corrubedo. A un kilómetro y medio se toma un desvío a la derecha, donde existe señalización específica y por la que se llega al dolmen en menos de 1 km. El yacimiento se halla en una propiedad de la Diputación de A Coruña, que se encarga de su cuidado y señalización.

Su fácil acceso y su fama favorecen que sea muy visitado y afectado con frecuencia por actos vandálicos: pintadas, fuegos, fracturas de piedras, que poco a poco van degradando un monumento que ha sido considerado por algunos como el más bello dolmen gallego.

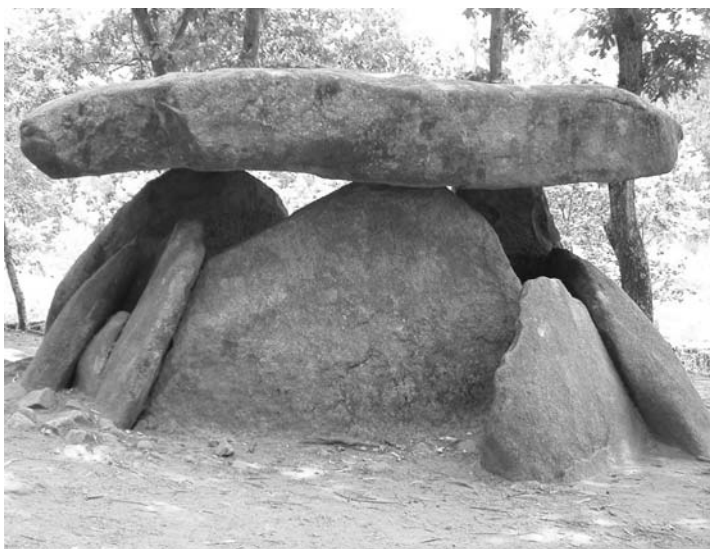
Aunque es conocido de antiguo y ha sido citado por numerosos investigadores, el Dolmen de Axeitos nunca ha sido excavado como parte de un proyecto arqueológico. Por el contrario, ha resultado afectado por repetidas violaciones y por las obras efectuadas para el acondicionamiento de la finca, que parecen haber dañado el túmulo y el área de entrada. En esas remociones se ha producido el hallazgo casual de algún idolillo, semejante a aquellos encontrados en el área de entrada al dolmen de Dombate.

Tradicionalmente se ha considerado que Axeitos era un dolmen simple, sin corredor. Hoy en día sabemos que lo que se ve es tan sólo la cámara formada por 7 ortostatos (además de la tapa) y que el corredor permanece cubierto por sedimentos. Por tanto, la altura actual de la cámara (1,8 m) es irreal, y una excavación arqueológica la ampliaría a unos 3 m. Como siempre, la estructura dolménica estaría oculta bajo un túmulo de tierra recubierto por una coraza de piedras. En Axeitos el túmulo se encuentra bastante degradado, aunque todavía es visible.

Investigaciones recientes han identificado restos de pintura megalítica en alguna de las losas, lo que asemeja Axeitos a otros monumentos en los que se ha documentado pintura: Dombate, Pedra Cuberta, Cabaleiros, etc. Y, como en el caso de Cabaleiros, es de esperar que la excavación ponga al aire libre pintura hoy en día tapada por sedimentos.

Bibliografía

Agrafoxo Pérez, X. (1986). *Prehistoria e Arqueoloxía da terra da Barbanza*. Concello de Noia, Noia.

Vista general de la cámara funeraria.

DOLMEN DE CABALEIROS, TORDOIA (A CORUÑA)

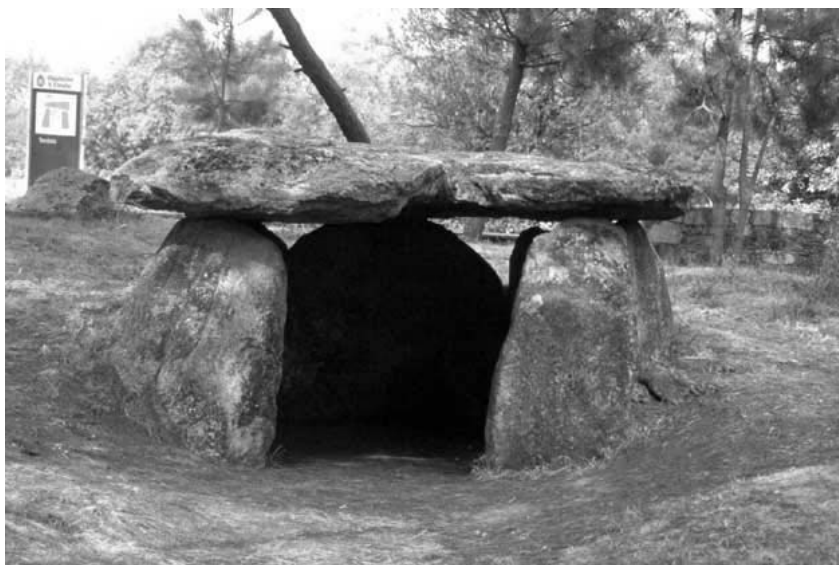

El monumento de Cabaleiros, también conocido como *Casa da Moura*, se localiza en el lugar de *O Castro*, en la parroquia de San Julián de Cabaleiros (Tordoia, A Coruña). Se encuentra inmediato a la carretera y está señalizado, por lo que no resulta difícil llegar a él. Desde A Silva debe tomarse la carretera (AC 413) a Ordes, a unos 4 km se toma un desvío a la izquierda, en dirección a Tordoia (Pontepedra). A unos 7 km, antes de llegar a Pontepedra, veremos a la izquierda el monumento.

El monumento se halla en una propiedad de la Diputación de A Coruña y se encuentra bien señalizado y razonablemente cuidado. Que sepamos, el monumento nunca ha sido excavado como parte de un proyecto arqueológico y ha sufrido alguna violación en el pasado, lo que es evidente por la depresión de la zona central del túmulo.

Se trata de un dolmen de corredor, aunque en la actualidad sólo son visibles los 7 ortostatos de la cámara y la tapa de ésta, permaneciendo el corredor totalmente cubierto con sedimentos. De hecho, la estructura que vemos hoy en día es sensiblemente más pequeña que la real, y la altura final de la cámara quizá se podría acercar a los 3 m. Aunque algo deformado, todavía se puede apreciar el túmulo que cubría el monumento, con un diámetro variable entre 24 a 30 m y una altura aproximada de 2,1 m., lo que ofrece un volumen de tierra de unos 560 m³.

En investigaciones recientes se ha descubierto que posee pequeños restos de pintura megalítica. Como en Dombate, se trata de una pintura roja aplicada sobre un grueso revoco blanco, y que probablemente se conserve mejor en las partes actualmente tapadas por sedimento en la cámara y el corredor.

Panorámica general del dolmen.

FORNO DOS MOUROS, TOQUES (A CORUÑA)

El dolmen de Forno dos Mouros se ubica en la parroquia de Santa Mariña de Brañas, en el Municipio de Toques (A Coruña). Se accede desde la carretera que desde Melide se dirige hacia Toques. Antes de llegar a ese lugar, a unos 6 km de Melide, debe tomarse una desviación a la izquierda que asciende hacia los altos de la Sierra de Bocelo. A unos 2,5 km se deja a la derecha la desviación a la iglesia prerrománica del monasterio de San Antolín de Toques, que merece la pena visitar. Desde este punto hasta la aldea de A Moruxosa restan algo más de 3 km. Tras pasar ese lugar, debe tomarse una pista de tierra a la derecha y, enseguida (200 m) otra apenas marcada también a la derecha que discurre por la dorsal de la Sierra siguiendo el trazado de un antiguo camino real. En este punto se puede dejar el coche e ir caminando hasta el dolmen, que se encuentra a menos de 500 m, a la derecha del camino.

El conocimiento que tenemos de Forno dos Mouros se debe principalmente a las excavaciones realizadas por F. Criado y J. Vaquero en el año 1989. En esas excavaciones se definió una estructura megalítica formada por una cámara de 7 ortostatos y un corredor de 4 (2 a cada lado), conservando la tapa de la cámara. Cubriendo esta estructura existe un túmulo de tierra de diámetro irregular (21 a 22 m) y una altura de 1,75 m., parcialmente reforzado con una coraza de piedras.

Los sedimentos y materiales del interior del monumento estaban completamente removidos como consecuencia de las diversas violaciones acaecidas. La primera de estas violaciones, como suele ser habitual en el megalitismo galaico, es una reutilización de época calcolítica de la que quedaron huellas en la estratigrafía (pozo de entrada en la zona del corredor) y en los materiales (vaso campaniforme).

La excavación también permitió documentar pintura megalítica en la mayoría de los ortostatos del monumento, aunque especialmente bien conservada sólo en uno de ellos. Como es habitual en los dólmenes del noroeste peninsular, se trata de un revoco blanquecino posteriormente pintado en rojo y negro, y que

dibujan líneas en zig-zag horizontal. La excelencia de esta pintura prehistórica y el buen estado general del megalito debería conducir a un mayor cuidado del yacimiento por parte de las autoridades competentes.

Bibliografía

Maciñeira, F. (1947). *Bares. Puerto hispánico de la primitiva navegación occidental*. CSIC, Santiago de Compostela.

Aspecto general del monumento.

Ortostato con decoración pictórica.

FORNO DOS MOUROS, MAÑÓN (A CORUÑA)

Se localiza en plena Sierra Faladoira, en la parroquia de San Mamede de Grañas, en el Ayuntamiento de Mañón (A Coruña). Se puede acceder fácilmente desde la elevada carretera que desde As Pontes de García Rodríguez se dirige hacia Ortigueira por la dorsal de la Sierra Faladoira. Por esa carretera, a unos 14 km de As Pontes, se deja a la izquierda un desvío hacia Ínsua. Aproximadamente a 1 km de éste, se toma un desvío a la derecha por el que se hacen unos 300 m, lugar en el que se puede dejar el coche. A lo lejos, hacia la izquierda, se ve una dorsal cuarcítica hacia la que nos dirigiremos caminando. A poco más de 500 m. se encuentra el dolmen, que habrá sido identificado mucho antes al ser bien visible el túmulo que lo envuelve.

Este monumento fue numerado con el número 32 en el trabajo de catalogación de Federico Maciñeira de toda la Sierra Faladoira, cuyo conjunto completo alcanza los 87 túmulos. El monumento presenta una profunda violación central (en la cámara) que no parece afectar a las zonas periféricas del monumento. De hecho el túmulo, aunque cubierto de vegetación, parece encontrarse en un estado de conservación razonable.

Se trata de un yacimiento nunca excavado del que, a pesar de su monumentalidad, se desconoce su estructura completa. Probablemente se trate de una cámara poligonal (formada por 7 ortostatos) con un pequeño corredor, pero habrá que esperar a su excavación para confirmar su estructura. Todo él está construido con el material pétreo (cuarcita) que aflora en las inmediaciones.

Aspecto general del túmulo y cámara funeraria.

ROZA DAS MODIAS, VILALBA (LUGO)

El monumento se encuentra en el lugar de Muiño Pequeño, en la parroquia de San Xoan do Alba, en el Municipio de Vilalba (Lugo). El acceso al yacimiento se efectúa desde la carretera que une Vilalba con Bahamonde (N 634), a la altura de San Xoan do Alba (a 5 km desde Vilalba), por un desvío hacia el Oeste en dirección Penarredonda. A 1,3 km debe tomarse una pista a la izquierda y después dejar un desvío a la izquierda y otro a la derecha. A poco más de 1 km, se llega a un caserío. En medio de los campos de la izquierda será visible el túmulo, que se identifica por existir un pequeño árbol sobre él. Desde éste, también conocido como Roza das Modias 1, son visibles algunos de los otros seis túmulos que configuran la necrópolis completa.

Como otros yacimientos megalíticos, lo que podemos ver de Roza das Modias proviene de las repetidas violaciones que ha sufrido hasta tiempos recientes (la última, parece haber sucedido en los años 70), y no como consecuencia de un proceso de excavación científica. Por tanto, el conocimiento de este dolmen es más bien escaso, y habrá que esperar a una deseable excavación arqueológica para poder valorar toda su importancia. Eso se producirá si las repoblaciones forestales y cultivos que se dan en las fincas del entorno respetan el yacimiento en su integridad.

El monumento posee una cámara poligonal de 7 ortostatos y, aunque no está excavado, es probable la existencia de corredor. El túmulo debería cubrir originalmente todo el megalito y posee un diámetro variable de entre 21 a 26 m y una altura de unos 2 m.

El elemento más conocido de Roza das Modias son los grabados que decoran cuatro de los ortostatos de la cámara. Se trata en todos los casos de líneas verticales ondulantes realizadas por piqueteado con un instrumento lítico sobre los ortostatos. La debilidad de la piedra de construcción (esquisto) explica el deficiente estado de conservación de los grabados, lo que se ven incrementado por la negativa acción de los visitantes, que aplican tiza y otros productos sobre los surcos grabados.

Bibliografía

Ramil, J; Vázquez, J.M; Vidal, J. (1976). *Tres túmulos megalíticos con grabados en el término municipal de Villalba (Lugo)*. Gallaecia,2: 287-98.

Cámara funeraria con decoración grabada geométrica.

ANTAS DE CHAN DE CASTIÑEIRAS CHAN DE ARMADA Y CHAN DE ARQUIÑA, PONTEVEDRA

Se trata de un conjunto de monumentos bastante cercanos entre sí, todos ellos ubicados en el entorno de la dorsal que separa ambas vertientes de la Península del Morrazo y muy cercanos a la ciudad de Pontevedra.

El primero de ellos es el conocido como Mamoá do Rei o como Mamoá 1 de Chan de Castiñeiras. Para llegar a él, debe tomarse desde Pontevedra la carretera a Redondela (N 550). A unos 6 km, coger un desvío a la derecha en dirección a Figueirido y el Lago de Castiñeiras. Al llegar al lago, tomar la carretera que lo circunda por la izquierda y en menos de 1 km otra desviación a la izquierda, por una pequeña pista asfaltada. Enseguida es visible, a la derecha, el notable túmulo que cubre el megalito. El dolmen se encontraba muy arruinado como consecuencia de diversas violaciones, pero ha sido recientemente excavado y sometido a un importante proceso de restauración. Se trata de un dolmen de corredor de notables dimensiones que las recientes excavaciones han permitido conocer en profundidad. Posee grabados y pintura prehistórica en algunos de sus ortostatos.

Volviendo a la carretera que circunda el lago y siguiendo en la misma dirección que traíamos se llega a un cruce de varias carreteras. La segunda por la izquierda nos llevará a Chan de Armada; la segunda por la derecha nos permite ver, a unos 300 m, el túmulo de la Mamoá 2 de Chan de Castiñeiras, seccionado por la propia carretera, y que también posee grabados en algunos ortostatos.

Volviendo sobre nuestros pasos tomaremos la carretera (CF 401) que se dirige a Chan de Armada. A unos 2 km del cruce anterior encontraremos otro que tomaremos a la izquierda (hacia Sobreira). Inmediatamente se ve una pista forestal a la derecha, entrando por la cual enseguida se ve el dolmen a la izquierda. El monumento fue excavado en los años 50, proporcionando interesantes materiales líticos. Se trata de un dolmen de corredor que, a pesar de su innegable interés arqueológico, está en la actualidad abandonado y amenazando ruina.

Volviendo a la carretera que nos trajo desde Chan de Castiñeiras (CF 401), nos dirigiremos hacia el Sur camino de Chan de Arquíña. Avanzando por ésta a 1 km encontraremos un cruce que tomaremos a mano izquierda, y que a unos 3 km nos llevará directamente al área recreativa en medio de la que se conserva Chan de Arquíña. Fue excavado y restaurado en los años 50, aportando una buena cantidad de material arqueológico. Se trata de un monumento con cámara y corredor bastante bien conservado y que, como Chan de Castiñeiras, posee algunos restos de pintura megalítica.

Bibliografía

Peña Santos, A.; Rodríguez Casal, A. (1975). *Estudio de los materiales conservados de tres sepulturas megalíticas (Península del Morrazo, Pontevedra)*. Gallaecia, nº 1. Santiago de Compostela.

Vista parcial de la cámara y túmulo de Chan de Castiñeiras 1.

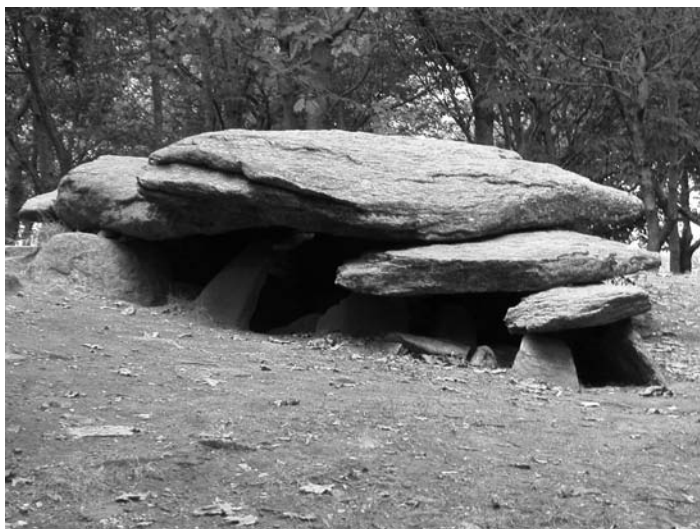
Chan de Castiñeiras 1: coraza pétrea, cámara y corredor.

Chan de Castiñeiras 1: entrada a la cámara funeraria.

Chan de Armada: vista de la cámara funeraria.

Chan de Arquíña: aspecto parcial del túmulo megalítico.

CONJUNTO DE MAUS DE SALAS, MUIÑOS (OURENSE)

En el espacio ocupado en la actualidad por el embalse de Salas (parroquia de Maus de Salas, Ayuntamiento de Muíños, Ourense) existía una amplia necrópolis tumular que hoy permanece parcialmente cubierta por las aguas. Aunque algunos monumentos han desaparecido, aún se conservan otros cuya visita nos acerca a una zona poco conocida de la Galicia interior.

El acceso puede hacerse desde Xinzo de Limia o desde Bande por diversas rutas que nos llevarán a Maus de Salas. Desde este lugar, y mirando hacia las aguas del embalse, nos dirigiremos –cruzando el pueblo- hacia la derecha, carretera que nos llevará hasta la misma presa de Salas. Inmediatamente antes de llegar a ella veremos, a mano derecha, el notable dolmen de Casiña da Moura, monumento que fue trasladado desde su ubicación original para evitar su desaparición bajo las aguas del embalse. Se trata de una cámara poligonal de 7 ortostatos que conserva la tapa, aunque los restos del corredor y el túmulo han desaparecido. En la excavación previa a este traslado se encontraron dos cuencos de pequeño tamaño con restos de ocre rojizo tanto en su interior como en el exterior.

Siguiendo por la misma carretera cruzaremos la presa y al poco, a mano izquierda, veremos el dolmen de Casota do Foxo. Como la anterior, parece que fue trasladada para evitar su desaparición, conservando en la actualidad 7 ortostatos que dibujan una cámara poligonal sin corredor.

Ahora se pueden tomar dos rutas alternativas: volver sobre nuestros pasos o dar una pequeña vuelta circundando el embalse por Requiás y Guntumil para volver de nuevo hacia Maus de Salas. Sea como fuere, merece la pena visitar dos túmulos excavados en los años 1991 y 1992 por J.M. Eguileta. Ambos forman parte del conjunto de Outeiro de Cavaladre, que se encuentra a ambos lados de la carretera que desde Maus de Salas se dirige hacia Guntumil y Requiás, poco antes del puente que salva el embalse. Están señalizadas por lo que su localización no presenta problemas. A la derecha de la carretera se encuentra la Mamoa 1, y a la izquierda se ve la Mamoa 5 de

Outeiro de Cavaladre. Parecen corresponder a momentos cronolóxicos e culturais distintos: a Mamoia 1, con unha estrutura megalítica rectangular de cámara e corredor, parece sinalar un enterramento colectivo e a Mamoia 5, unha pequena estrutura irregular, parece ser máis tardía e corresponder quizá a un enterramento individual.

Bibliografía

Eguileta, J.M^a. (1999). *A Baixa Limia galega na Prehistoria Recente. Arqueoloxía dunha paisaxe na Galicia interior*. Excma. Deputación Provincial de Ourense.

Casiña da Moura, vista general.

Casota do Foxo, dos aspectos generales de la cámara funeraria.

*Outeiro de Cavaladre, mamoá: dos vistas generales
de la cámara funeraria y coraza pétrea.*

MENHIR DE GARGANTÁNS, MORAÑA (PONTEVEDRA)

Coñecido co nome de **Lapa de Gargantáns**, sito na parroquia de San Martiño de Gargantáns, concello de Moraña, provincia de Pontevedra.

Estamos diante dun menhir prototípico anque de dimensións limitadas. Hoxe acada á penas os 240 cm de cumprimento -35 deles baixo terra- e arredor dos 50 de diámetro na base. En realidade, todo indica que se trata do extremo distal dun menhir de maiores dimensións que foi no seu día trasladado do lugar orixinal e fincado onde hoxe para facer as funcións de marco. Foi precisamente esa condición de marco a que contribuiu decisiva e felizmente á conservación do mesmo.

A proba evidente de que se trata da punta dun vello menhir atopámola cando vemos que presenta gravados nas súas caras, uns gravados que prosiguen mesmo pola zona hoxe oculta baixo terra. Aparecen agrupacións de cazoletas, puntos, e trazos moi pouco perceptibles dunha posible representación de serpe que percorrería verticalmente toda unha cara.

A presenza no lugar de túmulos megalíticos, xunto co aspecto vagamente antropomórfico e fálico do monumento e a mesma tipoloxía dos temas gravados na súa superficie, serven para vencellalo ao suxestivo mundo das estatuas-menhir dos tempos avanzados do fenómeno megalítico na Península Ibérica, conxunto de forte carga simbólica e máis que probable relación co mundo funerario. (*A. de la Peña Santos*)

Vista general.

O DÓLMEN DA BARROSA, ÂNCORA (CAMINHA)

Esta sepultura, classificada como monumento nacional, também conhecida como Lapa dos Mouros, localiza-se na freguesia de Âncora, concelho de Caminha. Foi estudada primeiramente por Martins Sarmiento e, posteriormente, por Castro Nunes.

Possui ainda ténues vestígios do *tumulus* que primitivamente a envolvia.

Trata-se de uma sepultura megalítica de corredor indiferenciado, com uma câmara constituída por nove esteios e um corredor em que se contam actualmente oito esteios – três do lado norte e cinco do lado sul.

Nesta sepultura foram identificadas, no decurso das escavações de Castro Nunes, três lajes com gravuras em que predominam os motivos ondulados verticais e os motivos em U.

Entre os escassos materiais arqueológicos recolhidos no decurso das campanhas de escavação de Martins Sarmiento e Castro Nunes, dadas as inúmeras violações anteriores verificadas na sepultura, contam-se alguns artefactos em pedra talhada (pontas de seta e lâminas), em pedra polida (machados), um elemento de adorno e rara olaria de fabrico manual.

Bibliografia

- LEISNER, G. 1938, “Verbreitung und Typologie der galizisch nordportugiesischen Megalithgräber”, Marburg [reprint Lisboa, 1977], p. 102, Tafel VI.
- NUNES, J. de C. 1951, *Escavações do dólmen da Barrosa (Âncora) – I*, “Revista de Guimarães”, LXI, Guimarães, pp. 196-204.
- NUNES, J. de C. 1955, *Escavações no dólmen da Barrosa (Âncora) – II*, “Revista de Guimarães”, LXV, Guimarães, pp. 154-159.
- TWOHIG, E. S. 1981, “The Megalithic Art of Western Europe”, Oxford, p. 146, fig. 27.

Cámara funeraria e túmulo.

O DÓLMEN DA EREIRA, AFIFE (VIANA DO CASTELO)

Localiza-se a cerca de 400 metros da linha de costa constituindo, pela sua implantação, a mais litorânea das sepulturas megalíticas do Norte de Portugal.

Não se trata de um monumento inédito nesta região pois foi primeiramente referenciado por Emille Cartailac e Martins Sarmiento (séc. XIX); contudo, após décadas de esquecimento viria a ser reestudado por Eduardo Jorge Lopes da Silva, a partir de 1986, numa sucessão de quatro campanhas arqueológica (SILVA, 1988: 127-135).

Estruturalmente e à semelhança dos megálitos funerários do Norte de Portugal, a sepultura insere-se numa massa tumular ou mamoa que originalmente apresentava um negativo de violação em que se podiam observar elementos pétreos formativos não só da cobertura lítica ou couraça mas também da estrutura de contrafortagem intra-tumular.

A sepultura propriamente dita apresenta, segundo o investigador que a estudou, uma planta inédita no Megalitismo de Portugal ou seja, uma planta em V, definida pelos 16 ortóstatos que constituem este dólmen de corredor, duplamente indiferenciado (em planta e alçados) – todos os esteios apresentam actualmente, a mesma altura.

Esta peculiar sepultura, de planta em V, possui ainda outras particularidades relevantes que importa referir, como sejam a existência de motivos gravados e/ou pintados, em 6 dos esteios da mesma – na gravura marcados a sombreado negro.

Maioritariamente a decoração dos esteios segue uma gramática decorativa geométrica, à base de ondulosos em ziguezague. É, porém, a existência de uma representação antropomórfica, que domina todo o interior do espaço funerário, constituindo uma entidade tutelar, pouco usual neste tipo de sepulturas.

O estudo deste monumento revelou um mobiliário funerário maioritariamente constituído por artefactos líticos, com destaque para os machados polidos, as pontas de seta e as lâminas; ao nível cerâmico foram recolhidos diversos fragmentos de olaria não decorada e um fragmento com decoração campaniforme.

Bibliografia

SILVA, E. J. L. 1988, *A Mamoa de Afife: breve síntese de 3 campanhas de escavação*, “Trabalhos da SPAE”, vol. 28, Porto, pp. 127-135.

SILVA, E. J. L. 1994, *Megalitismo do Norte de Portugal: o litoral minhoto*, Actas do Seminário “O Megalitismo no Centro de Portugal”, Viseu, pp. 157-169.

Vista da sepultura megalítica da Ereira.

A ANTA DE CIMO DE VILA, ESPOSENDE

Monumento inédito, localiza-se na freguesia de Palmeira de Faro, concelho de Esposende, no interior da Quinta das Mercês (actualmente encostado à face interna do muro divisória da quinta). Esta sepultura megalítica está inserida num montículo funerário (mamoia ou *tumulus*), de grande diâmetro – cerca de 30 metros – mas em que não foi identificada couraça pétreia de cobertura, ao contrário do que acontece com outros monumentos similares, no Norte de Portugal.

Embora a sepultura se apresente significativamente mutilada, como o evidencia a ausência de algumas das lajes da estrutura dolménica, no decurso do seu estudo revelou tratar-se de uma sepultura do tipo câmara poligonal, “simples”, com ortóstatos graníticos de grandes dimensões e que, tudo o leva a crer, não teria corredor de acesso, já que o investigador que procedeu ao seu estudo, não identificou vestígio algum do mesmo, pese embora a metodologia de escavação em área, como o mesmo refere (SILVA, 1994: 165).

Apesar de muito alterada, formalmente, a sepultura megalítica, esta possui ainda a tampa de cobertura, a qual assenta não só na laje de cabeceira como nos esteios laterais ainda existentes.

Este megálito apresenta ainda e, em contrapartida, em alguns dos esteios conservados da câmara, representações gravadas e pintadas, de cariz geométrico, com a particularidade de os motivos pintados, o terem sido, exclusivamente, a colorante de cor branca, prática pouco usual na arte megalítica – a cor branca é, em regra geral, utilizada como base e raramente como elemento “decorativo” singular.

O limitado mobiliário arqueológico, recolhido neste monumento, no decurso do seu estudo, apresentou-se maioritariamente constituído por cerâmica de fabrico manual, com e sem decoração, com destaque para um fragmento decorado segundo a técnica designada “boquique” – trata-se de

uma técnica decorativa em que o puncionamento (acto de incisão com punção, geralmente, rombo) funciona de modo arrastado.

Já ao nível do mobiliário lítico, os artefactos reduziram-se à presença de uma peça geométrica – micrólito – em sílex.

Bibliografia

SILVA, E. J. L. 1994, *Megalitismo do Norte de Portugal: o litoral minhoto*, Actas do Seminário “O Megalitismo no Centro de Portugal”, Viseu, pp. 165-166.

SILVA, E. J. L. (s/d), *Primeiros resultados da escavação da Mamoa de Cimo de Vila, Palmeira de Faro, (Esposende)*, “Boletim Cultural”, Câmara Municipal de Esposende.

Vista frontal do monumento megalítico.

ANTAS DO MEZIO, ARCOS DE VALDEVEZ

Neste núcleo foram estudadas cientificamente e valorizadas cerca de um terço das sepulturas já identificadas, as mamoaas 1, 5 e 6, as quais constituem, a par das restantes sepulturas cartografadas, um conjunto significativo, representativo das tumulações pré-históricas sob montículo artificial ou mamoa, no aro do concelho de Arcos de Valdevez.

Destas sepulturas sob montículo artificial cabe destacar, a Mamoa 6 do Mezio e a Mamoa 1 do Mezio, monumentos sobre os quais incidiram acções específicas de estudo científico mas, também, de requalificação, dadas as características estruturais de conservação que apresentaram.

Em ambas as sepulturas, o seu estudo não se pautou apenas pela recolha de dados científicos mas, também, pela reposição das estruturas intrínsecas, caso a caso. Na actualidade constituem dois monumentos sepulcrais singulares que justificam uma análise mais detalhada, de acordo com a especificidade peculiar de cada uma delas.

Inserida no núcleo megalítico do Mezio, inscreve-se num pequeno conjunto sepulcral do qual consta uma outra sepultura megalítica – a Mamoa 5 – estruturalmente muito danificada por violações várias, assim como, entre ambas (satelizando-as), se conta uma pequena sepultura, também sob montículo funerário, mas de tradição megalítica, não estudada até à data.

A Anta 6 do Mezio consiste numa sepultura megalítica, de planta poligonal simples, sem corredor de acesso, com esteios graníticos imbricados uns nos outros, de um e do outro lado da laje de cabeceira – de recorte triangular – e sobre os quais se apoia uma laje de cobertura também ela granítica, de grandes dimensões.

Esta sepultura megalítica, para além de se inscrever num montículo funerário de grandes dimensões, apresenta couraça de cobertura tumular bem visível, ainda hoje, na superfície monticular.

Nesta anta, para além das acções de estudo científico, foram levadas a cabo, pelo investigador (Nuno Soares), trabalhos de reposição de estruturas e respectiva musealização, o que a torna num local de visita obrigatória, tais as boas condições de acessibilidade e de conservação do monumento.

Bibliografia

BAPTISTA, A. M., 1981, *A Arte do Gião*, “Arqueologia”, 3, Porto,

*Mámoa 6 do Mezio, após os trabalhos de consolidação e restauro.
Um exemplo de revitalização do património arqueológico, no Alto Minho Oriental.*

O DÓLMEN 1 DE CHÃ DE PARADA, BAIÃO

Classificado como Monumento Nacional, desde 1910, o dólmen de Chã de Parada ou a Mamoa 1 de Chã de Parada, integra-se no núcleo do mesmo nome, o qual é constituído por quatro *tumuli*, dos quais, até à data, foram estudados três – mamoas 1, 2 e 4.

Quer no quadro do núcleo, quer no ambiente mais vasto da necrópole megalítica da Serra da Aboboreira, é o único monumento de corredor conhecido até à data, constituindo o *ex-libris* da Serra e de todo o núcleo.

Identificado desde longa data, tendo sido inclusive levantada uma primeira planta da sepultura e um perfil, por Georg Leisner, só viria a ser estudado cientificamente nos anos oitenta (1987), sob a direcção de Vítor Oliveira Jorge & Ana Bettencourt (JORGE & BETTENCOURT, 1988: 73-118).

De modo idêntico aos monumentos do núcleo, a sepultura insere-se num *tumulus* de terra e pedras, constituindo o que se designa por “mamoas megalítica”; neste caso, de grandes dimensões, com um diâmetro de cerca de 25 metros e uma altura, junto à laje de cabeceira, de cerca de 1,80 metros.

Trata-se de uma sepultura de corredor, duplamente diferenciada, com câmara poligonal, alongada no sentido norte/sul, formada por nove esteios e um corredor descentrado axialmente, voltado a nascente e, actualmente, constituído por três esteios a norte e dois esteios a sul; possui ainda laje de cobertura ou tampa, ortostática, também em granito.

Esta sepultura megalítica tem ainda a particularidade de possuir na laje de cabeceira, motivos gravados de que sobressai um elemento plástico que, E. Shee Twohig designou como “the thing” – a coisa. Outras gravuras foram ainda identificadas em diferentes esteios da câmara.

Apesar de muito remexido ao longo do tempo, o estudo arqueológico desta sepultura revelou algum espólio digno de referência, de que sobressaem, ao nível dos artefactos talhados, as pontas de projectil de base triangular, a par de escassas peças de recorte geométrico – três triângulos e um trapézio, assim

como fragmentos de lâminas e lamelas, também em sílex e ainda alguns elementos de adorno (contas de colar), em xisto, assim como fragmentos de moinhos manuais e alguns fragmentos de olaria de fabrico manual, com destaque para a cerâmica campaniforme.

As datações radiométricas obtidas para esta sepultura, apontam para que a sua construção tenha ocorrido nos finais da primeira metade do III milénio a. C.

Bibliografia

- JORGE, V. O & BETTENCOURT, A. M. S., 1988, *Sondagens arqueológicas na Mamoa 1 de Chã de Parada (Baião, 1987)*, “Arqueologia”, 17, GEAP, Porto, pp. 73-118.
- LEISNER, G. 1938, “Verbreitung und Typologie der galizisch nordportugiesischen Megalithgräber”, Marburg [reprint Lisboa, 1977], p. 98, Tafel II.
- TWOHIG, E. S. 1981, “The Megalithic Art of Western Europe”, Oxford, fig. 30.

Câmara funerária com laje de cobertura.

O DÓLMEN 1 DE MADORRAS, VILA REAL

Embora localizado na “intersecção” do ambiente transmontano com o do alto duriense, trata-se de um monumento localizado no curso superior do rio Douro, daí a sua inclusão no designado Alto-Douro embora, administrativamente, se localize no distrito de Vila real.

Trata-se de um monumento estruturalmente complexo e que mereceria um estudo detalhado, no quadro da investigação do Instituto de Antropologia da Faculdade de Ciências da Universidade do Porto, sob a direcção de Huet Bacelar Gonçalves.

Este dolmen localiza-se no sítio do mesmo nome (Madorras), lugar de Arcã, freguesia de S. Lourenço de Ribapinhão, no concelho de Sabrosa e implanta-se numa chã, distando cerca de 50 metros da estrada municipal n.º 1262-2 (lado direito) que, ligas as povoações de Arcã e de Vilar de Celas.

Genericamente consiste num dólmen de corredor inserido num *tumulus* megalítico, com um diâmetro compreendido entre os 22 e os 25 metros e contendo carapaça lítica, a qual é mais visível nas bandas extremas.

A câmara megalítica, de planta poligonal alongada, está formada por 10 esteios, maioritariamente fragmentados ao nível da base e por um corredor, contendo três esteios de cada lado, os quais se apresentam completos.

A entrada do corredor apresentou a particularidade de possuir uma laje, embora fracturada, com a função de laje de fecho. Também a acessibilidade ao interior da sepultura de corredor, estava marcada por um átrio que se alongava até ao limite exterior da couraça lítica da mamoa. Genericamente está-se em presença de uma sepultura duplamente diferenciada, ou seja, em planta e alçados.

O mobiliário funerário desta sepultura distribui-se entre os artefactos líticos em pedra talhada – lâminas e geométricos – um fragmento de artefacto polido indeterminado, assim como vários elementos de moinhos manuais e várias contas de colar em xisto. Contam-se ainda vários outros objectos que os investigadores que estudaram o monumento dividem entre os de carácter simbólico e os diversos.

Já o espólio cerâmico se revelaria muito numeroso, diferentemente do constatado em outros monumentos estudados no Norte de Portugal, permitindo uma organização entre três grupos cerâmicos, segundo os autores: um primeiro grupo, compreendendo as formas simples, de perfil convexo; um segundo grupo, de formas simples e linhas rectas e, um terceiro grupo, identificado com a cerâmica campaniforme (GONÇALVES & CRUZ, 1994: 200-206).

O estudo deste dólmen revelou ainda a existência, em alguns dos esteios da câmara funerária, de vestígios de pintura e de gravura – esteios 5, 6, 7 e 8.

Do ponto de vista da gramática decorativa, as representações simbólico-decorativa, giram em torno dos motivos geométricos simples, tais como círculos, motivos labirínticos e algo cruciformes – eventualmente, estes últimos, de data mais recente (GONÇALVES & CRUZ, 1994: 217-210).

Bibliografia

GONÇALVES, A. A. H. & CRUZ, D. J., 1994, *Resultados dos trabalhos de escavação da Mamoia 1 de Madorras (S. Lourenço de Ribapinhão, Sabrosa, Vila Real)*, Actas do Seminário “O Megalitismo no Centro de Portugal”, Mangualde, 1992, Viseu, pp.171-232.

*Dolmen 1 de Madorras (Vila Real),
após as escavações de Huet B. Gonçalves.*

O DÓLMEN DA FONTE COBERTA, VILA CHÃ, (ALIJÓ)

Monumento nacional – classificação de 1910 – mais conhecido pela designação de “Anta da Fonte Coberta”, localiza-se nas imediações da

Os primeiros estudos desta sepultura remontam a 1938, da autoria de Coteló Neiva (NEIVA, 1938: 61-82); contudo, a primeira planta publicada deste monumento megalítico só foi realizada em 1979, da autoria de Euridíce Carvalho, sob a direcção de Vítor Oliveira Jorge.

De acordo com a planta e alçados então levantados por Euridíce Carvalho, estamos perante uma sepultura ortostática, constituída por câmara megalítica poligonal de sete esteios – um dos quais deslocado da sua posição original – com laje de cobertura possante, em granito, de grandes dimensões.

Possui ainda um corredor ou, com maior propriedade, um vestíbulo, já que a acessibilidade ao interior da câmara megalítica está marcada actualmente, por uma laje também em granito, fincada do lado esquerdo, faltando a laje correspondente, do lado direito e que, pelas dimensões – 2 metros de comprimento por 0,60 metros de altura, não configurariam um verdadeiro corredor.

Do mobiliário recolhido nesta sepultura, apenas se sabe que foi identificado um machado polido (BOTELHO, 1896).

Já a existência de gravuras e pinturas neste monumento, foram identificadas primeiro por Coteló Neiva em 1938 e, em 1942 foram estudadas por Santos Júnior. Um estudo mais detalhado dos motivos gravados e pinturas foram efectuados por Elisabeth Shee Twohig (TWOHIG, 1981: 148; fig. 31).

Bibliografia

JORGE, V. O., 1982, “Megalitismo do Norte de Portugal: o distrito do Porto. Os monumentos e a sua problemática no contexto europeu”, Porto, Dissertação de doutoramento, policopiada.

TWOHIG, E. S. 1981, “The Megalithic Art of Western Europe”, Oxford, p. 148, fig. 32.

Panorámica da câmara e túmulo.

O DÓLMEN DA CASA DA MOURA, ZEDES

A Casa da Moura de Zedes, localiza-se a cerca de 2 Km a Este de Carrazeda de Ansiães, numa área, outrora, de terrenos agrícolas.

Consiste numa sepultura de câmara poligonal, formada por nove esteios e contendo ainda a laje de cobertura; o corredor ou, com maior propriedade, o átrio, está marcado por dois esteios baixos e alongados dispostos de cutelo.

Embora se trate de uma sepultura que tem vindo a ser descrita desde os finais do séc. XIX, com trabalhos ainda nos anos 30 do séc. XX, desconhece-se qual o mobiliário funerário aqui recolhido, pois a mesma foi sendo violada ao longo do tempo, não existindo qualquer registo de eventuais recolhas artefactuais que se tenham então verificado.

O aspecto mais relevante desta sepultura reside no facto de, no seu interior, existirem motivos pintados em quatro dos esteios da câmara e a laje de cobertura conter na face externa covinhas e sulcos.

Os motivos são essencialmente de cariz geométrico, com linhas onduladas horizontais, círculos, arcos de círculo, mas onde se conta também, no segundo esteio lateral esquerdo, uma representação antropomórfica.

Actualmente, das representações pictóricas então reconhecidas, já muito pouco resta, apresentando-se quase imperceptíveis, devido ao passar do tempo e ao facto de se encontrarem em exposição permanente.

Bibliografia

JORGE, V. O., 1982, “Megalitismo do Norte de Portugal: o distrito do Porto. Os monumentos e a sua problemática no contexto europeu”, Porto, Dissertação de doutoramento, policopiada.

TWOHIG, E. S. 1981, “The Megalithic Art of Western Europe”, Oxford, p. 148, fig. 32.

Câmara funeraria poligona de nove esteios e laje de cobertura.

O DÓLMEN DE VILARINHO DA CASTANHEIRA

A designada popularmente “Pala da Moura” mas também conhecida por Dólmen ou Anta de Vilarinho da Castanheira, localiza-se nas imediações de Vilarinho da Castanheira, numa área aberta, de terrenos agrícolas e florestais.

Consiste numa sepultura de corredor, com câmara poligonal, formada originalmente por 9 esteios – falta-lhe um esteio no topo norte – e em que a cabeceira é constituída por duas lajes que se encostam pelas extremidades; possui tampa de cobertura, de grande tamanho e de recorte sub trapezoidal.

O corredor, de pequeno tamanho, é constituído por duas lajes maiores, uma de cada lado da entrada da câmara e dois esteios menores à entrada, um de cada lado, os quais estreitam a entrada do corredor. Contrariamente ao Dólmen de Zedes, aqui configura-se um verdadeiro corredor, embora de reduzidas dimensões – cerca de 2,50 metros

Quanto ao mobiliário funerário desta sepultura, desconhece-se por completo a sua tipologia e o seu paradeiro pois, embora exista a referência ao facto de o monumento ter sido escavado por José Augusto Tavares, nos finais do séc. XIX e de os materiais terem dado entrada no Museu Martins Sarmento, nunca foram localizados – Vítor Oliveira Jorge, no seu estudo sobre o Megalitismo do Norte de Portugal, também não refere a existência de qualquer elemento de mobiliário para esta sepultura (JORGE, 1979; 1982).

Em contrapartida já para a existência de motivos pintados nesta sepultura, os relatos recuam até aos anos 30, sendo referidos pela primeira vez por Santos Júnior (SANTOS JÚNIOR, 1930) e revistas posteriormente por Elisabeth Shee Twohig (TWOHIG, 1981: 148-149; fig. 33).

De acordo com os traços de pintura existentes na laje de cabeceira da sepultura de Vilarinho da Castanheira e de que hoje só dificilmente se apercebe o motivo pintado, como se mostra na gravura acima (fig. 31), Elisabeth Shee Twohig, embora ressalvando as dificuldades na interpretação

do motivo pintado, considerou que a mesma correspondia a um motivo do tipo “pele esticada de animal”, a lembrar outras representações idênticas em sepulturas da Beira Alta; contudo deixa em aberto que a mesma representação constitua uma figuração antropomórfica.

Bibliografia

JORGE, V. O., 1982, “Megalitismo do Norte de Portugal: o distrito do Porto. Os monumentos e a sua problemática no contexto europeu”, Porto, Dissertação de doutoramento, policopiada.

TWOHIG, E. S. 1981, “The Megalithic Art of Western Europe”, Oxford, p. 148, fig. 32.

Vista da câmara funerária e corredor.

Cultura Castrexa

O CASTRO DE A GRAÑA, TOQUES (A CORUÑA)

Situación. O castro de A Graña ubícase en Mourelas, parroquia de Sta. María da Capela, concello de Toques (A Coruña).

Cronoloxía. Deste poboado, de reducidas dimensións, destaca a súa longa ocupación: dende o comenzo da Cultura Castrexa, ata a época romana (s. II d.C.).

Elementos de interese. En época romana se realiza unha singular entrada que constitúe, polo momento, un exemplo único nos castros do noroeste. Consiste nun camiño escavado directamente na rocha, a 3 metros de profundidade, que posiblemente estaba cuberto cunha estrutura de madeira. Aínda se aprecian as marcas de rodeiras na rocha. Tamén se conserva na metade do camiño o lugar de encaixe dunhas portas levadizas que controlaban o paso ó interior do poboado amurallado. Segundo o arqueólogo Fernando Acuña, en época romana aquel que entraba no xacemento non vía nada máis que muros dun corredor ata estar xa dentro do poboado.

Ó final do camiño habería dous torreóns (só se conservan restos dos alicerces dun deles). Nun deles poido estar incrustada unha cabeza de pedra para protexe-lo poboado do mal, que apareceu na escavación.

Tódalas construcións á vista, incluída a muralla, son de época romana. Sen embargo nos traballos de escavación documentáronse estruturas de diferentes épocas construídas no sitio deixado por outras máis vellas que resultaron destruídas. As máis antigas estarían realizadas cun entramado vexetal de estacas e varas.

Escavacións. O castro de A Graña foi catalogado en 1933 polo Seminario de Estudos Galegos. Comenzouse a escavar en 1987 ata 1993 ininterrumpidamente. Está ubicado en terreos de propiedade privada, pero é visitable gracias ó cuidado dos donos do terreo, que se encargan da súa

sinalización, limpeza e mantemento. O castro está cercado e ten dúas cancelas, á da dereita pódese abrir dende fóra.

Materiais. Pódense ver no Museo Terra de Melide.

Accesos. Dende Melide a Toques, a 50 m. da Casa do Concello de Toques hai que coller unha pista á esquerda que vai a Mourelas (hai un sinal na entrada) e despois á dereita. O castro está á esquerda e cercado. Deixa-lo coche fronte á cancela e bordealo pola dereita onde hai outra cancela que se pode abrir. Permítese o paso.

Entrada ao castro.

O CASTRO DE A BAROÑA, PORTO DO SON (A CORUÑA)

Situación. Na península do Barbanza, no concello de Porto do Son (A Coruña).

Cronoloxía. Baroña é un bo exemplo de castro costeiro, de forma irregular para adaptarse á pequena península na que se ubica. Todo o que vemos hoxe neste castro, pertencería ó cambio de Era (entre o século I a. C. e o I d. C.).

Elementos de interese. O primeiro que se pode ver antes de chegar ó poboado é o istmo que unía a península a terra e que daba lugar a un espacio sen construcións entre murallas. Desta primeira defensa quedan os restos dun foxo escavado na rocha de máis de 4 metros de ancho e un mínimo de 3 metros de fondo aínda que agora está case cuberto de área. Xunto a el aparecen os restos da primeira muralla, formada por dous muros case paralelos cun recheo entre eles de area e pedras. Pénsase que esta primeira muralla seguiría polos dous extremos ata conectar coa muralla que pecha o poboado.

Na segunda muralla que envolvería o poboado (complicase á dereita en tres muros graduados, solución tomada nun dos traballos de consolidación) ábrese a entrada. Á súa dereita consérvase unha fiada de grandes pedras que poderían se-los restos dun cubo defensivo. O paso, en rampa, vai estreitándose de xeito que podería estar pechado por unha porta (pola que non pasarían carros) que se pensa que estaría situada á altura de dous ocos enfrontados que se aprecian ós dous lados deste corredor e que formarían parte do sistema de peche.

Pasada a porta, e xa no interior do poboado, á dereita atopamos un muro que posiblemente servía para conte-las terras e unhas grandes escaleiras para acceder ó nivel alto. Estas escaleiras, atopadas nos traballos de escavación, son das mellor conservadas nos castros galegos. O muro no que se sitúan tería a función de salva-la diferenza de nivel entre os dous sectores de asentamento.

As casas seguen as características das construcións domésticas castrexas. A pouca **tégula** atopada nos traballos arqueolóxicos fai pensar que a maioría delas terían cuberta de materiais vexetais.

As actividades económicas dos habitantes de Baroña estaban relacionadas coa explotación dos recursos mariños (abundan os restos de mexilóns, espiñas, caramuxos...) e a metalurxia (apareceu moita escoura, fragmentos de crisois e un anaco de molde para facer asas.)

Escavacións. Os traballos de escavación realizáronse nos anos 1933, 1969-70 e 1980-85, data a partir da cal só se levan a cabo traballos de consolidación.

Materiais. Están depositados no Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón na Coruña. Hai un centro de interpretación arqueolóxico no Porto do Son.

Accesos. O castro está situado na estrada que une Noia con Ribeira (C-550). Se se vai dende Santiago, unha vez pasado o núcleo de Porto do Son, sobre o Km. 58,5 hai un sinal que indica o xacemento e un bar. Neste punto hai que deixa-lo coche e descender a pé por un camiño que leva directo ó xacemento.

Vista xeral do castro.

Entrada ao povoado.

Escadas que unen os dous recintos.

Aspecto parcial das vivendas.

O CASTRO DE BORNEIRO (*A CIDÁ*), CABANA (A CORUÑA)

Precaución. Debido á presenza neste castro de fogares e buratos de poste fóra das vivendas é recomendable ir a modo e mirando ó chan –son estruturas fráxiles e se destrúen con facilidade–. Unha característica de Borneiro é a falta, en moitas construcións, da porta de entrada; asomádevos pero non intentedes entrar porque é imposible facelo sen estraga-los muros.

Situación. O Castro de Borneiro, ou *A Cidá de Borneiro*; está situado na parroquia de San Xoán de Borneiro, concello de Cabana de Bergantiños (A Coruña).

Cronoloxía. Presenta unha grande superficie escavada cun total de 36 construcións á vista. Segundo as análises de Carbono 14 o castro estivo habitado dende o 520 a.C. (± 110) ó 80 d.C. (± 20).

Elementos de interese. O asentamento presenta dous sectores ben diferenciados: o barrio de extramuros (sector baixo) e a croa (sector alto). Na croa sitúanse as construcións domésticas; algunhas delas, de forma rectangular, están adosadas ou empotradas na muralla.

Algunhas das construcións circulares agrúpanse formando os chamados **barrios** (individualizadas do resto do poboado por uns pequenos muretes que pechan o conxunto). A similitude constructiva, a presenza de fogares en case tódalas estruturas e a falta de interrupción nos muros para a entrada (rasgo común na maioría das edificacións de Borneiro) non permite facilmente a asignación dun uso determinado (vivenda, almacén, cortello...) a cada unha delas.

Na área escavada hai dous destes conxuntos: un deles está formado por seis construcións unidas por muretes (ben conservados) ou pola aproximación entre os muros. O outro, está composto de sete edificacións. No transcurso das escavacións, foron atopados, en moitas delas, dous pavimentos de terra apisonada (non se conservan) que corresponderían con obras de adecentamento (en lugar de cambia-lo piso da casa, se tapa con outra capa de terra).

As reconstrucións. As construcións domésticas, tal e como as vemos hoxe, teñen en todo o seu perímetro a mesma altura. Isto débese a que parte dos muros estaban derrubados cando se escavaron. A solución que se adoptou para a súa conservación foi levantalos todos ó mesmo nivel (xeralmente a altura máxima orixinal). En Borneiro nos primeiros traballos non se diferencia-la parte orixinal da reconstruída e as construcións remátanse con terra e herba. Despois diferenciouse cun cambio no tipo de aparello pero non é doado de apreciar. Nos últimos empregáronse **elementos diferenciadores** e déixase no borde cemento tintado, as alturas siguen igualándose pero de xeito máis moderado.

No exterior das vivendas apareceron varios buratos de poste consolidados e tamén **fogares** exteriores que poderían estar en relación co uso destes espazos comúns.

Nunha construción que ten forma rectangular e esquinas redondeadas, está o fogar máis completo de Borneiro. É de forma rectangular con pedras fincadas de canto formando unha caixa que protexe a arxila endurecida polo lume. Xunto á beira hai un furado onde iría un poste que quedaría protexido do lume por unha das pedras do fogar.

Noutra construción, esta de forma oval, hai outro fogar de arxila endurecida e pisada, protexida por tres lados con pedras fincadas de canto. Estas dúas construcións teñen á dereita un muro de contención de terras. Se nos poñemos de costas a elas vemo-lo trazado da muralla. Camiñando coa muralla á man dereita baixamos polo espacio aberto na muralla ata abaixo de todo. Estamos no barrio de extramuros.

O “**barrio de extramuros**”. Chamado así por quedar fóra da muralla que rodea a parte de habitación. Pénsase que nel estaba o acceso principal ó poboado. Está protexido por dúas murallas: a que bordea o castro e a que rodea a croa. O conxunto está formado por unha gran construción ovalada e outra circular (forno) cunha pequena parte rectangular. Aquí apareceron dúas fontes e dúas escaleiras entre as edificacións para salva-lo desnivel do terreo. O conxunto foi interpretado como un complexo de carácter funerario (pola presenza do forno e das fontes –véxase o castro de Punta dos Prados–) e tamén como obradoiro metalúrxico (por atoparse moita escoura de fundición).

Deixando ás costas o regato e a man dereita o conxunto de extramuros, camiñamos cara arriba para ver a muralla que pecha a croa. Ten unha altura media de 1,50 m. pero, polos restos dunha rampla de acceso, se cre que a altura orixinal sería moito maior; nela vense uns muros entrelazados que poderían formar parte dunha torre de defensa da entrada do poboado.

Escavacións. O xacemento empezou a escavarse nos anos 30, continuáronse os traballos nos anos 60-70 e de 1980 a 1990 realizáronse anualmente.

Materiais. Pódense ver no Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón, na Coruña.

Accesos. A desviación ó castro está na estrada de Baio. Dende Santiago hai que ir en dirección a Carballo collendo o desvío a Santa Comba e Ponteceso. No camiño está sinalizado o dolmen de Dombate e logo o castro (A Cibdá). A subida ó castro e unha pista sen asfaltar que leva a un aparcadoiro onde se debe deixa-lo coche.

Aspecto parcial do poboado.

Lareira dunha das vivendas.

Diversas vivendas castrexas.

O XACEMENTO CASTREXO DE CASTROMAO, CELANOVA (OURENSE)

Situación. No concello de Celanova (Ourense). O castro, situado nun outeiro, está formado por unha plataforma superior con prominencias rochosas e na que queda un petroglifo con cazoletas ou coviñas e a cimentación dunha ermida medieval de planta rectangular. Polas ladeiras norte e oeste o terreo descende suavemente formando unha especie de semicírculo protexido por muros de contención que dan lugar a outro aterrazamento no que están situadas algunhas estruturas. Nunha plataforma máis baixa, protexida toda ela por unha muralla, atopáronse a maioría das estruturas descubertas: unhas setenta. A partir da muralla hai un forte desnivel pola parte sur-oeste por onde se cre que estaba a entrada única ó recinto.

Cronoloxía. A utilización do poboado parece que tivo lugar entre o século VI-V a. C. e o século III d. C.

Elementos de interese. Comezaremos-lo noso percorrido polas construcións que están detrás e máis próximas á muralla. De dereita á esquerda, o primeiro grupo de vivendas é o que está consolidado máis recentemente dando aspecto de máis novo. Seguindo cara a esquerda pódense ver algunhas construcións con vestíbulo. Pódese tamén apreciar o muro de contención que nivela a plataforma superior onde hai outros restos de estruturas e unha construción rectangular que aproveita a muralla como parede. Dela sae un muro que podería ser un peche de separación dos chamados *barrios*. Máis á esquerda destaca unha estrutura rectangular que podería ser un patio interior dun destes *barrios*.

Á esquerda hai unha construción cuadrangular con vestíbulo cun lado curvo e outro recto que está superposta a outra estrutura anterior de planta curva. Ó escava-lo piso desta construción atopouse unha pequena ola con 65 moedas romanas do século I ó II-III d. C. Diante do vestíbulo quedan os restos dunha rúa lousada.

Queda por documenta-lo acceso ó recinto castrexo.

Escavacións. As primeiras escavacións son nos anos 1963 e 1967. Continúanse en 1970 e 73, finais dos anos 70, e principios dos 80. Consólida-se en 1984. Traballos de escavación e consolidación e limpeza en 1992, 93 e 94. Últimas limpeza e acondicionamentos en 2000, 2002 e 2003. O castro é declarado Ben de Interese Cultural en 1980.

Materiais. Pódense ver no Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Destaca unha *tessera hospitalis* recuperada nas escavacións de Xaquín Lourenzo e Ferro Couselo nos anos 70.

Accesos. Dende Celanova colle-la estrada que leva a A Cañiza. A 1 Km. á esquerda tómase a estrada que leva a Quintela de Leirado. A 1 Km. á dereita cóllese unha estrada local que leva a Acevedo do Río. De novo a 1 km. desviarse á dereita hacia A Gandarela por unha pista asfaltada. A 150 m deste cruzamento está o castro.

Panorámica xeral do emplazamento.

Diferentes vivendas castrexas.

Vivendas perto á muralla.

CASTRO DE SACEDA, CUALEDRO (OURENSE)

Situación. Parroquia de Saceda. Concello de Cualedro. Ourense.

Cronoloxía. Segundo as análises de C-14 presenta unha ocupación a partir do 450 a.C. e voltaría a ocuparse dende o 300 a.C. ata o cambio de Era.

Elementos de interese. Asentamento castrexo sen presenza romana, xa que se abandoaría no momento da romanización da zona. O asentamento adáptase perfectamente ó terreo mediante o propio sistema defensivo que acada, nalgúns puntos, ata catro frontes de muralla que actúan como muros de contención. Destaca a muralla que cincunda a croa, a parte máis antiga do asentamento, de forma oval e feita con grandes bloques graníticos en contraposición ás outras defensas de aparello poligonal. A muralla interrómtese por dous torreóns que conforman a entrada. As construcións domésticas caracterízanse pola falta de vanos tanto para portas como ventás, e a abundancia das formas circulares propias da etapa castrexa, adaptándose ó terreo.

Traballos arqueolóxicos. Escavación dende 1982 a 1988.

Materiais. Depositados no Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.

Accesos. Pola N-525 ou pola A-54 chegamos a Cualedro dende onde collemos a estrada a Lucenza e Xironda. En Xironda seguimos a dirección a Saceda desviándonos á dereita. Dende este punto se sigue a pé unha pista de terra cara ó outeiro onde se asenta o castro, visible dende aquí.

Murralla e vivendas.

CASTRO (OU CIDÁ) DE SAN MILLÁN, CUALEDRO (OURENSE)

Situación. Parroquia de San Millán. Concello de Cualedro. Ourense.

Cronoloxía. En contraposición co de Saceda este asentamento pertence o período tardorromano (s. III-IV d.C.).

Elementos de interese. Destaca polos seus sistemas defensivos: na parte norte un foxo de oito metros de fondo e máis de seis de ancho. Polo este a pendente é máis suave e o sistema defensivo o constitúe un dos mellores exemplos de pedras fincadas, éstas, de forma prismática, acadan casi o metro de altura, dispostas moi próximas, nunha franxa duns 30 por 100 metros. O asentamento ten tres recintos amurallados independentes, de forma irregular.

Traballos arqueolóxicos. Estúdiasiase por primeira vez en 1953, escavacións nos dous anos seguintes. Continúanse os traballos en 1982 e 83.

Materiais. Depositados no Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.

Accesos. Ver Castro de Saceda. Dende Saceda coller a estrada a San Millán, un quilometro antes collemos una pista á esquerda situada nunha curva pechada e seguimos ese camiño dereitos ata o segundo cruce que colleremos á esquerda ata o río e o xacemento.

Unha das entradas ao castro.

Diferentes vistas do sistema defensivo.

O CASTRO DE ELVIÑA (A CORUÑA)

Situación. Parroquia de San Vicente de Elviña, moi preto do campus universitario da Coruña e case na mesma cidade.

Cronoloxía: Poboamento castrexo, a partir do século III a. C. Presencia romana do século I ó II d. C.

Elementos de interese. O castro de Elviña ten estruturado o seu espacio de asentamento en tres niveis que veñen dados por tres liñas de murallas. A **croa**, está rodeada dunha muralla con dúas entradas defendidas por torreóns. A construción máis característica deste conxunto é unha **fonte-alxibe**: un pozo de 5,33 metros de fondo escavado na rocha que deixa filtrar e recolle as augas subterráneas provintes da croa. Ó pozo accédese por dúas empinadas escalinatas abertas ós dous lados do gran rectángulo de superficie. Para algúns investigadores esta construción estaba cuberta con algún tipo de tellado, posiblemente lousa sobre estrutura de madeira, para evitar evaporacións no verán e manter limpa e protexida a auga potable. Destaca tamén a chamada **Casa da Exedra**; probablemente construíuse no século I a. C., reaproveitando parte dunha construción circular, un semicírculo (exedra) que foi abovedado. A función deste edificio é difícil de precisar, definíndose popularmente como un “forno”.

Na actualidade no xacemento, declarado Monumento Histórico Artístico no ano 1962 e abandonado desde 1985, lévanse a cabo diferentes actuacións tendentes a súa posta en valor. Por primeira vez, en Galicia, expropiáronse os terreos nos que está ubicado o castro. Realizáronse varios planes e normativas que contemplan dende a investigación arqueolóxica do xacemento e a súa paisaxe ata a construción no sitio dun centro que co nome de “Casa da Historia” mostrará toda a evolución da cidade dende a cultura castreña ata ós nosos días. Os traballos que están a desenvolverse non permiten a súa libre visita pero existe a posibilidade de ver as escavacións en grupos organizados polo Concello de A Coruña.

Os resultados destas investigacións, aínda sen publicar, poderían ofrecer unha idea distinta da estrutura, dimensións e organización do poboado.

Materiais. Pódense ver no Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón en A Coruña.

Escavacións. As primeiras en 1947; na década dos 50, dende 1979 a 1985, e 2002-03.

Accesos. Saíndo da Coruña pola Avenida da Vedra (Alfonso Molina), pasar o hipermercado e a gasolinera que hai despois. Coller á dereita o desvío ó Campus Universitario e Elviña. Coller á esquerda. Pasar a aldea de Elviña e ó chegar ó cruce coller á dereita. Seguir ata onde remata a pista. Colle-lo camiño da esquerda.

Alxibe.

O CASTRO DE FAZOURO, FOZ (LUGO)

Situación. O castro de Fazouro ubícase na parroquia de Fazouro, no concello de Foz (Lugo). É o único xacemento escavado da zona e, por iso, o único que presenta estruturas á vista. Asentamento costeiro emprazado na Punta do Castro, unha pequena península que penetra no mar en zona acantilada.

Cronoloxía. O castro tivo unha ocupación intensiva durante o século III d. C., aínda que parece documentarse unha ocupación anterior (S. I e II d.C.)

Elementos de interese. Destacan nel, ademáis da propia edificación con laxes de xisto, algúns elementos constructivos como escaleiras, bancos adosados e os lousados.

O poboado ten nove estruturas á vista e carece de elementos defensivos pétreos. Tódolos espazos exteriores presentan lousado ou restos de que o houbo. No interior das construcións o piso é de terra coa excepción dunha delas.

A construción con escaleiras arrimadas presenta un gran interese porque podería implicar a utilización de niveis superiores. Noutra apareceu parte dun lucido e outra presenta un fragmento de muíño de man reutilizado na súa construción.

Escavacións. 1963 e 1965, 1992-93. Tarefas de limpeza e consolidación en 1988-89 e 1992. Plan de xestión de 1992 sen executar.

Materiais. Están depositados no Museo Provincial de Lugo.

Accesos. Dende Foz pola estrada N-6422 a Viveiro hai que pasa-la vila de Foz e, a catro kilómetros, poderemos ve-lo castro á man dereita. Na mesma estrada hai unha pista que chega ó castro.

Vivendas de muros curvos e rectos, do castro.

MONUMENTO CON FORNO DO CASTRO DOS PRADOS, ORTIGUEIRA (A CORUÑA)

Situación. Castro dos Prados, (S. Xoán de Espasante), Ortigueira (A Coruña).

Cronoloxía. No século I. a.C. se constrúe este poboado costeiro coas súas defensas: dous foxos e dúas murallas intercaladas (e un parapeto, hoxe desaparecido). No século I e II d.C. reaprovéitase un dos foxos para construír un monumento con forno.

Elementos de interese. Monumento con forno, estrutura na que se centraron os traballos arqueolóxicos no castro e que supón a única destas características que se conserva e se pode visitar en Galicia.

Estas construcións semisoterradas están situadas nas zonas baixas dos poboados e moi próximas ós cursos de auga. A función destes monumentos foi moi discutida: fornos crematorios; monumento para darlle culto á auga e diferentes tipos de forno (de fundición, de coce-lo pan ou a cerámica). Nos últimos anos a investigación inclínase polo uso termal como baños de vapor.

O monumento con forno de Espasante ten os elementos típicos deste tipo de construción, –a excepción da piscina de auga fría e da *Pedra Formosa* (ver Castro de Briteiros e Sanfins). A primeira estancia é o **Adro ou Vestíbulo**, de forma semicircular; síguelle a **Antecámara**, de planta trapezoidal co piso de grandes lousas perfectamente encaixadas. Conserva restos de bases de bancos (sería un lugar de adaptación antes de pasar ó adro e seguir descalzos polo lousado exterior ata unha piscina de auga fría.

Cara ó interior está a **Cámara**, de planta rectangular, en orixe é un espacio totalmente pechado ó que se accede polo oco da pedra formosa; hoxe deste elemento só se conservan os ocos nos que iría encaixada, nas beiras desta hai dúas arquetas (nas que se producía vapor e se impedía a saída do mesmo). No outro extremo da estancia atópase a piscina, rectangular, de auga quente.

Está construída con lousas a un nivel inferior ó do piso e a ela botábanse cantos de río quentes para producir vapor. Na parte dereita, no extremo cercano á piscina, atópase o burato de comunicación cunha canle de desaugue que chega ata fóra en desnivel. O piso da cámara está formado por lousas de grande tamaño, ben encaixadas e pulidas. Conserva parte dunha cuberta de falsa bóveda por aproximación de fiadas (o frecuente e que sexa a dúas augas). Por último estaría o **Forno** e a **fonte de alimentación**. O espacio é rectangular e está construído en falsa bóveda. Na zona de alimentación do forno podíase almacenar madeira para face-lo lume (atopáronse carbóns e cinzas).

Escavacións. Prospeccións nos anos 30 e catalogado nos anos 60. Excavación, consolidación e limpeza en 1987-91. Accesos e sinalización en 1991. O punto azul sinala os materiais engadidos. Hai un elemento diferenciador de tella.

Accesos. Hai que colle-la estrada Ferrol-Viveiro e, despois de pasar Ortigueira, chegar a Espasante (hai carteis indicadores). En Espasante dirixirse cara ó porto e segui-la estrada que leva á Cetárea. O castro está moi cerca, e hai outro sinal no mesmo xacemento.

Vista panorámica xeral do monumento.

A CIDADE DE SAN CIBRÁN DE LÁS, SAN AMARO (OURENSE)

Situación. A *Cidade* de San Cibrán de Lás está na parroquia do mesmo nome pertencente ó concello de San Amaro (Ourense).

Cronoloxía. Ocupado entre mediados do século I a. C. ata comezos do II d. C. sendo despois abandonado.

Elementos de interese. O poboado está estruturado en dúas partes: un gran recinto amurallado con tres portas de acceso e outro mais pequeno, no centro, tamén amurallado con dúas portas. Hai tamén outra muralla que reforza a entrada oeste, foxos e parapetos.

No asentamento, predominan as construcións angulares, con “*barrios*” ou “*casas-patio*”. A disposición destas construcións permite organiza-lo espacio en rúas radiais (do exterior ó interior) e perimetrais (seguen a liña da muralla). Contrasta a organización urbanística do primeiro recinto co central, onde as construcións aparecen ailladas.

Inmediatamente á dereita da porta que atravesa a segunda muralla, con dous torreóns con habitación interior, localízase unha **fonte-alxibe** de uso público. Pénsase que debeu estar cuberta por unha falsa bóveda. O acceso ó interior facíase por medio dunhas escaleiras dende a rúa, onde mediante lousas de canto evitaríanse os arrastres da chuvia cara ó depósito.

Pasada esta segunda porta atopámonos coa **rúa radial que vai á croa**, da que parten outras rúas menores á dereita e esquerda, e algúns exemplos de **casas-patio**. As cubertas pénsase que eran vexetais, pois só se atopou *tégula* nas entradas das murallas.

Seguindo pola rúa principal cara arriba temos de fronte a porta que dá acceso á croa, flanqueada por dous cubos. Xa na croa, se seguimo-la liña da muralla pola dereita da porta, á altura do segundo tramo de escaleiras hai un penedo coa inscrición: IOVI (A Xúpiter).

Cruzando a croa, de fronte, chégase á **Porta Este**. A porta ten o chan enlousado e un desnivel no acceso que impediría a entrada de carros no

recinto. Estaba flanqueada por dous torreóns con dúas estancias rectangulares no interior cun rebanco corrido (corpos de garda). Atravesando a porta, nun achandamento á esquerda, hai unha estrutura cadrada de tres graos cun pequeno adosado traseiro que foi interpretada como o pedestal dunha estatua.

Escavacións. De 1922 a 1925; de 1948 a 1950. En 1980 a descuberta dun xacemento paleolítico nas proximidades do castro impulsa a recuperación e limpeza do poboado. Dende entón, as escavacións e intervencións no xacemento sucedense ata a actualidade. Actualmente lévase a cabo un novo plan de recuperación e musealización.

Materiais. No Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.

Accesos. Chégase ben dende Ribadavia, Carballiño ou Ourense. Collendo a estrada que vai dende Ourense a Pontevedra, pasado Arrabaldo, hai un desvío que vai a Ribadavia e outro a Carballiño. Hai que colle-lo que vai ó Carballiño e, tomando á esquerda pásase por Barbantes, e pouco máis adiante, pasado Ourantes, está Lás.

Entrada.

Panorámicas parciais do poboado.

Alxibe.

Casa con lareira.

O POBOADO DE SANTA TEGRA, A GUARDA (PONTEVEDRA)

Situación. Está no monte de igual nome, sito no concello de A Guarda (Pontevedra).

Cronoloxía. O poboado foi edificado en tempos de Augusto (27 a.C. ó 14 d.C.) e abandonado a finais da época Xulio-Claudia (remata no 68 d.C.). No século V ten unha ocupación cristiá. En época moderna constrúese o viacrucis.

Elementos de interese. É un dos castros máis visitados e coñecidos a pesar de estar escavado parcialmente en diferentes zonas dificultando a comprensión global. Como defensa ten unha simple liña de muralla á que se abren dúas portas.

Subindo pola estrada que leva ó cumio do monte, atopamos a ámbolos dous lados o último sector escavado, mellor conservado e máis coñecido. Se quedamos na beira da estrada e botamos unha ollada ó **conxunto da dereita** entre o urbanismo aparentemente caótico, poderemos descubrir unha certa organización con praciñas e estreitas rúas lousadas.

Hai varios grupos domésticos (barrios), que se recoñecen polo muro que os rodea (non sempre completo) e porque as construcións abren as súas portas a unha especie de patio ou praciña común. Un destes exemplos está baixando á dereita da casa reconstruída (recreación arqueolóxica de 1965). Consiste nun grupo de tres estruturas (teñen labras soltas no seu interior) con praciña empedrada, vestíbulos, escaleiras escavadas na rocha, lareiras ou forno

Neste sector, á dereita de onde estamos, podemos ve-la muralla e a **porta norte**, a única visible na actualidade. O acceso por ela realízase frontalmente por unha ancha escaleira de pedra que está protexida por un muro nun dos laterais e unha gran torre no outro.

Camiñando sempre entre as casas, descubrindo os camiños e pasos entre elas podemos atopar varios elementos –ide con coidado que hai buratos grandes (alxibes) sen sinalizar–.

As vivendas: identifícanse pola existencia dun fogar. Poderían estar enlucidas por dentro e por fóra con argamasa. No Tegra abundan as casas con **vestíbulo** onde se sitúa o **forno**. No interior, bancos adosados. No centro situábase o **fogar** (os do Tegra adoitan ser de pedra con dous buratos para encaixa-los postes dos que colgan as olas). No interior podería haber repisas e diversos tipos de colgadores de granito ás veces decorados (tamén se colocaban nas estruturas anexas para ata-lo gando). Moitas das casas contan no exterior con lousados e con canles de desaugue (algunhas son unha gabia ó redor da construción). Tamén son facilmente identificables os **limiares das entradas** (unha lousa cun ou varios buratos, gonzos, para unha ou dúas follas). Neste sector tamén hai varios **alxibes** ou pozos para o aprovisionamento de auga.

Pénsase que a maioría das construcións tiñan cubertas como as das reconstrucións ou cun sistema de aspas. As de forma oval ou cadradas poderían ser vexetais a dúas ou catro augas e as cadrangulares con esquinas angulares terían cuberta de tella romana.

Marxe esquerda: cruzamo-la rúa e atopamos outra vivenda reconstruída (data de 1972), á esquerda dela, baixando, hai un sinal que indica a situación de petroglifos: uns están entre dous muros (coñecidos como “o pasillo”) e outros na rocha preto do sinal.

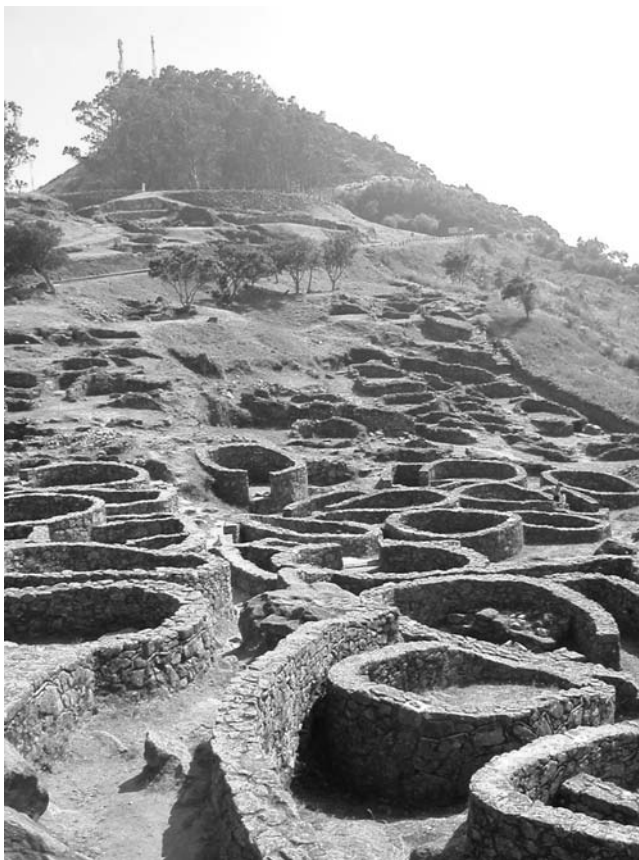
Voltando á estrada e subindo pola súa marxe esquerda atopamo-la zona escavada nos anos 60. Nesta zona, pódese ver un exemplo de aparello helicoidal (é con forma dunha espiña de peixe) nunha das vivendas que se asoman á estrada.

Se continuamos subindo pola estrada e nos poñemos de fronte á porta da Casa Forestal (a primeira casa actual que se ve) atopamos un camiño á dereita. Baixando e doblando logo á esquerda atópase o chamado **poboado de Mergelina**, por enriba desta zona está a porta sur, con acceso en ángulo recto a través dunha rampa enlousada en zig-zag. Este sector está actualmente cuberto de vexetación (segundo se baixa á dereita do camiño asoman algúnas construcións). No cumio do monte, **Pico de San Francisco**, hai tamén escavadas varias vivendas, o resto se cre que foi destruído ó levantarse as construcións modernas.

Escavacións. Descúbrese en 1913. Créase o museo en 1914. Escavacións: entre 1914 e 1923; entre 1928 e 1930; dende 1952 ata 1972. A partir de 1983, utilízase como elemento diferenciador unha fiada de ladrillo.

Materiais: No museo no cumio do monte.

Accesos. En A Guarda, hai sinais indicando a localización do xacemento, visible dende calquer parte da vila. Se cobra entrada, por persoa, si se sube en coche.

Panorámica parcial do poboado.

Vivenda reconstruída.

Vivendas do poboado.

STA. MARÍA DE CASTRO, CERVANTES (LUGO)

Situación. En Sabadelle, parroquia de Santa María, concello de Cervantes (Lugo).

Elementos de interese. Nas escavacións documentáronse un total de 23 construcións, zonas de paso, canles, muros de nivelación, escaleiras, enlousados, muros de descarga e de nivelación e sistemas de drenaxe. Tódalas construcións escavadas son de carácter doméstico (agás unha que presenta problemas de interpretación).

Algunhas das casas presentan os muros interiores enlucidos e pequenas alacenas de pedra. Nunha das casas documentouse a existencia de dous andares, correspondendo o superior a un posible **faiado**. Diferenciándose os materiais do andar superior e inferior. Excepcionalmente documentáronse os marcos de madeira das portas, que foron restituídos.

Unha singularidade deste xacemento é a construción sobre as ruínas castrexas dunha *necrópole* (cemiterio) dos séculos XIII-XIV formada por 56 sepulturas. Para a súa realización, en moitos dos casos, reutilizáronse pedras do asentamento castrexo e mesmo en varias sepulturas aproveitouse a parede dalgunha casa para facer de lateral ou cabeceira. Na maioría das sepulturas puidéronse recuperar restos óseos.

Escavacións. En 1995-96.

Materiais. No Museo Provincial de Lugo.

Accesos. Dende Cervantes ou Becerreá hai que ir a Sabadelle (hai unha pista). Dende Becerreá cóllese dirección a Navia de Suarna e no Km. 14 (pasando a ponte sobre o Navia) cóllese un desvío que leva a Sabadelle. Dende Sabadelle cóllese cara á vila de Río e, a medio quilómetro, a pista que vai á igrexa de Sta. María.

Emplazamento do castro.

Vivendas.

O CASTRO DE TROÑA, PONTEAREAS, (PONTEVEDRA)

Situación. O castro de Troña ubícase na parroquia de Pías, concello de Ponteareas, a tres kilómetros de Mondariz-Balneario.

Cronoloxía: Iníciase o poboamento no século V a.C. ata o II a. C. A totalidade do recinto ocúpase no cambio de era e século I d.C.

Elementos de interese. O castro está defendido por dúas murallas, que pechan por completo o poboado. O foxo, (actualmente atravesado pola pista que conduce ó castro), está escavado na rocha e acada nalgunhas zonas os 18 metros de profundidade e os 10 de ancho.

Subimos ata o cumio, onde está a ermida, e bordeamos esta plataforma para ve-lo conxunto e distingui-la súa estrutura. O poboado posúe dous recintos ben diferenciados. O primeiro é o máis amplo, está ocupado polo achandamento no que estamos, e o segundo é máis baixo e como un engadido do anterior.

Colocándonos de fronte á porta da ermida, camiñamos á esquerda, cara ó borde da plataforma; pola dereita atoparedes unha vivenda elíptica. Ten un limiar de pedra cun rebaixe que penetra no interior da casa. No momento da súa escavación, tiña dous pavimentos de arxila cocida e dous fogares correspondentes a dous momentos diferentes de ocupación. Esta casa posuía un lucido de tonalidade amarelenta, tanto na súa parte exterior como nas paredes internas. O seu carón hai unha rúa moi estreita pero totalmente empedrada.

En liña co cruceiro, e á beira duns graos, hai unha edificación da que forma parte unha rocha coa cara vertical cun gravado que representa unha serpe en posición heráldica. Algúns arqueólogos relacionan este gravado cunha lenda dunha serpe que roubaba bestas para comer ata que os veciños lle deron un novelo atado a unha corda. Unha vez que o tiña comido tiraron dela, a mataron e a enterraron no adro da ermida onde está hoxe o cruceiro.

Se camiñamos entre as edificacións deste sector coa muralla á man dereita, podemos ver catro construcións de diversas formas. Tamén aquí segue aparecendo a superposición de estruturas de diferentes momentos. Dende aquí, tamén pode observarse o punto de unión da primeira muralla coa que pecha o segundo e máis recente recinto.

O grupo de construcións máis cercano ó camiño foi o último sector escavado, destacando entre as edificacións unha que ten un vestíbulo e, unida a ela por un lousado, un posible silo ou graneiro de planta rectangular.

Escavacións. Entre 1927 e 1930 e do 1981 ata 1991. Nas últimas **consolidacións** os muros rematáronse de forma irregular conservando a imaxe de ruína (os das primeiras teñen o remate recto) e están diferenciadas as partes reconstruídas das orixinais.

Materiais. No M. Municipal de Pontearas e no M. Arqueolóxico Proval. de Ourense.

Accesos. Partindo de Mondariz-Balneario, imos á parroquia de Pías. Unha vez nela, chégase ó xacemento tomando a pista forestal asfaltada que vai cara ó barrio de A Hermida. Desviarnos á dereita, antes de chegar ó mesmo, por outra pista que vai á Picaraña. Este camiño está asfaltado ata o pé do monte e sigue logo de terra.

Sinalización na entrada ao xacemento.

Estructuras circulares e elíptica na acrópolis do castro.

Casas castrexas do segundo recinto.

O CASTRO DE VIGO, VIGO (PONTEVEDRA)

Situación. O xacemento arqueolóxico ubícase no Monte do Castro, no centro mesmo da cidade de Vigo (Pontevedra).

Cronoloxía. O poboado foi utilizado dende o século II a. C. ó III d. C. O abandono crese que foi progresivo.

Elementos de interese. O poboado castrexo debeu ocupar todo o monte dende o cumio. Non se conservan restos dos elementos defensivos. No pequeno sector escavado pódense apreciar un tipo de construción superposta, hai vivendas redondas e algunha cadrada de época romana.

Hai canles feitas na rocha, seguramente para aproveita-la auga da chuvia. Hai unha construción elíptica e con compartimentos que, segundo algunhas investigacións, podería corresponder a un monumento con forno (véase Castro dos Prados).

No poboado está documentado o consumo de bóvidos, cápridos, peixe e mariscos diversos. Usouse moita cerámica romana de importación, decorada e sen decorar, para a mesa, na cociña para gardar alimentos ou para transportalos. Tamén son moi abundantes os fragmentos de ánfora para transportar salsa de peixe (*garum*) e viño. Se usaron elementos de adorno persoal, circulou moeda romana, e no tempo de lecer se practicaron xogos de mesa.

Escavacións. Descuberto en 1928. Escavacións en 1952 e 1970, e de 1981 a 1987.

Materiais. No Museo Municipal Quiñones de León, en Vigo.

Accesos. De costas ó edificio do Concello, subimos ata a cruz do monumento dos caídos e collemo-lo camiño que vai á dereita bordeando a aba do monte ata chegar a unha zona con casas. Fronte a elas están as ruínas.

Vista parcial das escavacións.

Vivendas atopadas nos últimos traballos arqueolóxicos.

Vivenda con lareira excéntrica.

Vivenda cuadrada do século I d.C.

O CASTRO DE VILADONGA, CASTRO DE REI (LUGO)

Situación. Concello de Castro de Rei (Lugo).

Cronoloxía. Séculos III-V d.C. Non só non se abandona despois da conquista romana da Gallaecia senón que é nesta época cando coñece o seu maior esplendor.

Elementos de interese. O castro de Viladonga é un dos xacementos galegos máis impresionantes xa que a súa ubicación, e as súas dimensións, permiten ver a súa estrutura en conxunto. Ten unha monumental muralla formada por unha mole de terra cunha estrutura de pizarra no seu interior.

No poboado, poucas construcións circulares, e cuadrangulares de diversos tipos, algunha con muros medianeiros. Tódolos muros ou paramentos do castro están feitos de pizarra. Ás veces teñen nas súas **basas** ou **zócolos** de cimentación grandes pezas de seixo que quizáis cumplisen unha función de sinalización dos espazos, e mesmo tivesen un valor de protección dado o carácter máxico que se atribúe a esta pedra. Nalgunhas das construcións paralelas á muralla, advírtese diante unha especie de pequeno *adro* como elemento intermedio entre a rúa e a porta da casa, o que supón unha perfecta adaptación á configuración do terreo.

Destaca unha **casa longa** que podería ter sido un edificio social, un lugar de reunión, ou quizais relixioso ou ritual cunha serie de buratos no chan que poderían servir como pozos de ofrendas ou ben como depósitos de cereal.

Camiñando sempre polo espazo que deixan as casas, pódese chegar a apreciar algún conxunto doméstico (casas patio ou barrios). Algunha vivenda aparece coa totalidade do piso lousado, outras con acceso de escaleiras. Tamén pódense apreciar outros elementos como as ampliacións que algunhas construcións sufriron, mediante o adosado de muros, de acordo coas necesidades dos seus ocupantes. Tamén aparecen no castro distintos tipos de **fogares** lixeiramente realzados sobre o chan, feitos de barro e tamén de pedra. Algúns deles están pechados con pedras e lousas fincadas que cercaban o lume.

Estes elementos son os que peor resisten o paso do tempo e non acostuman conservarse en bo estado.

A **cubrición das casas** era de tella (introducida en Galicia polos romanos) e de materiais vexetais. As tellas romanas de barro (*tégula e ímbrice*) son moi abundantes no xacemento e posiblemente fosen elaborados no mesmo poboado. As cubertas vexetais puideron estar suxeitas con cordas tirantes polo peso dunhas pedras atopadas en escavación. Ámbolos dous tipos de cuberta deberon empregarse ó mesmo tempo.

A abundancia de materiais recuperados no transcurso das escavacións testemuñan moitas e variadas actividades que tiveron lugar no poboado: para desempeña-la labor agrícola, fouces, sachas e legóns; para o traballo da pedra, compases e cinceis; para traballa-lo metal, escoplos, martelos, cravos e remaches. O uso do carro está documentado polas marcas de rodadas que hai no xacemento e e unha arandela e arco dunha roda.

Os moldes, feitos de pedra ou arxila, para facer pezas de bronce e os fragmentos de crisois indican unha actividade metalúrxica. O metal debía extraerse de zonas próximas ó xacemento xa que aparecen tamén ferramentas para a mineiría. Entre as armas aparecen puntas de lanza de ferro, puñais, espadas curtas, etc., e empuñaduras de *puñais de antenas*.

Os labores domésticos documéntanse por fragmentos de cazos, coadores, asas de baldes (*sítulas*) de época castrexa e romana, recipientes de cerámica para a cociña e o servizo de mesa, obxectos de vidro, cubertos, etc.; útiles para o tecido, (crese que era un labor feminino realizado en anexos ás vivendas), e distintos adornos relacionados co vestido como as *fibulas* (broches), fibelas de cinturóns, botóns, etc. Tamén adornos persoais como brazaletes, alfinetes e broches para o pelo, aneis e mesmo un espello de metal.

O ocio tamén está representado no xacemento pola *tábula latrunculata* ou taboleiro de xogo coas súas fichas (podería ser semellante ás damas). Relacionadas co comercio están as moedas e a cerámica de importación. O mundo das crenzas está representado por algúns amuletos

pero non apareceu ningunha inscrición nin restos específicos de actividades relixiosas.

Escavacións. Realización de escavacións entre 1971 e 1978. En 1976 créase un museo monográfico ó pe do castro. Dende 1982, baixo a dirección de Felipe Arias Vilas, as escavacións realízanse regularmente como actividade científica do museo.

Materiais. Os materiais están no museo de sitio, á beira do xacemento.

Accesos. O castro sitúase a 24 km. ó NE da cidade de Lugo. Seguindo a estrada N-640 que vai dende Lugo a Ribadeo (estrada de Asturias) a vintetrés quilómetros (marco 56 Km.), pola esquerda debe seguirse o sinal que indica a dirección a Valmonte, a 200 metros está o castro. O xacemento e o museo están ben sinalizados.

Vista parcial da muralla e vivendas.

Vivendas castrexas de diferente tipoloxía.

CIVIDADE DE COSSOURADO, PAREDES DE COURA

O povoado fortificado, que se conhece também por Cidade de Cossourado, está implantado numa elevação bem destacada na paisagem, estendendo-se a área construída por cerca de dez hectares. A escolha do local para a fixação de uma comunidade parece remontar aos meados do primeiro milénio antes de Cristo, tendo o sítio sido abandonado em momento anterior à dominação romana da região, por alturas do séc. II a.C.

Circundado por três linhas de muralhas, das quais a mais notória e onde se rasga uma porta de acesso original é a primeira, o povoado é centralizado por um imponente torreão de pedra e terra, em torno do qual se dispõem as habitações e outras construções.

As plantas, de tipo circular, oval ou rectangulares de cantos arredondados, evidenciam construções de dimensões relativamente grandes para o que é comum em povoados congéneres, tendo sido mesmo sugerido que as redondas se destinariam preferencialmente a habitação, reservando-se as restantes para actividades oficinais. Não se observa qualquer organização do povoado em núcleos ou áreas estruturadas, parecendo pelo contrário que as habitações se adaptaram à topografia e ao espaço disponível. Algumas construções parecem ter tido funções particulares, como a que apresenta um banco corrido, de pedra, junto às paredes, interpretada como lugar de reunião.

O castro encontra-se musealizado, tendo sido reconstruídas integralmente, com intenção pedagógica, duas das construções. O acesso à estação arqueológica faz-se facilmente a partir da auto-estrada A3, com saída no nó de V. N. Cerveira/Paredes de Coura, devendo depois seguir-se pela estrada nacional 303. Ao km 6, deve voltar-se para a igreja paroquial de Cossourado, subindo-se ao castro por um estradão que arranca por detrás do cemitério. O automóvel pode ser deixado 300 metros adiante, fazendo-se a pé os 200 metros restantes.

Bibliografia

Silva, Maria de Fátima; Silva; Carlos A. G. – *O Povoado Fortificado de Cossourado. Retratos de um habitat da Idade do Ferro.* Paredes de Coura: Câmara Municipal, 1998

Construções do povoado, reconstruídas.

Construção com banco de pedra, interpretado como de uso coletivo.

CITÂNIA DE SANTA LUZIA, VIANA DO CASTELO

A citânia é um dos mais conhecidos e emblemáticos povoados da Idade do Ferro do Noroeste, sendo conhecidas as suas ruínas desde o século XVII. As escavações extensivas do povoado foram realizadas entre finais do século XIX e começos do XX, com as deficiências de registo próprias da época, e só muito recentemente o sítio voltou a ser alvo de pesquisas arqueológicas, pelo que a informação científica do povoado se resume quase aos restos arquitectónicos visíveis.

O castro, de que se encontra visível apenas cerca de um terço, ocupa uma vasta área aplanada no topo do monte, gozando de uma posição estratégica privilegiada, uma vez que de ali se abarca visualmente uma larga região envolvente, entre a costa atlântica e o estuário do rio Lima. Atrai a atenção do visitante, desde logo, o imponente sistema defensivo, organizado por três linhas de muralhas e dois fossos. A primeira muralha, que se encontra melhor conservada em alçado e extensão, é provida de torreões de reforço e um caminho de ronda, ao qual se acede por escadas adossadas à muralha.

A malha urbana do povoado é um dos elementos mais notórios, sendo perceptível a estruturação das habitações em bairros, ou quarteirões, demarcados por muros divisórios e caminhos de acesso, por vezes lajeados, enquanto uma pequena acrópole murada sugere a diferenciação de um espaço com função e sentido mal conhecidos. A variada tipologia das construções, ao nível das plantas e dos aparelhos murários (onde se destaca o conhecido aparelho helicoidal ou em dentes de serra), é outra das características que fazem deste castro um típico representante dos aglomerados residenciais de grandes dimensões do Noroeste peninsular do período final da Idade do Ferro e primeiros séculos da romanização, permanecendo a citânia ocupada, todavia, até começos do século V, como sugere o achado de um pequeno tesouro monetário com peças dessa cronologia.

A citânia está classificada como monumento nacional e tem presentemente em execução um projecto de valorização. O acesso ao povoado,

localizado no coroa do monte de Santa Luzia, está sinalizado a partir da cidade de Viana do Castelo, de onde dista escassos quilómetros.

Bibliografia

Lebre, Anabela – *Citânia de Santa Luzia. Guia*. Lisboa: IPPAR, 2001 (desdob.)

Diferentes aspectos parciais da área escavada.

CASTRO DE CARVALHELHOS, BOTICAS

O importante castro transmontano de Carvalhelhos foi objecto de dezenas de campanhas de escavação arqueológica, destacando-se sobretudo pelo seu imponente sistema defensivo, que inclui três fossos e outras tantas linhas de muralhas, providas de rampas de acesso e caminhos de ronda.

À chegada ao castro, pelo caminho que sobe das termas, o visitante depara desde logo com o sistema de fossos paralelos, a muralha superior e uma porta que dá acesso a uma área delimitada pela segunda cerca. No rebordo exterior do terceiro fosso pode ainda observar-se um tramo de “pedras fincadas”, lajes de xisto enterradas verticalmente no solo para dificultar o acesso ao povoado. Este sistema defensivo, de influência continental, só ocorre no Norte de Portugal em certos castros de Trás-os-Montes, sendo Carvalhelhos uma das estações mais conhecidas com este dispositivo.

No interior das muralhas conservam-se diversas construções, predominantemente de plantas circulares, mas deve notar-se que algumas delas, bem assim como largos tramos de muralhas, foram objecto de reconstruções bastante significativas em altura (aliás assinaladas e datadas em diversos pontos), se bem que procurando respeitar os traçados originais.

A cronologia deste povoado, interpretado como um “castro mineiro”, dada a existência de jazidas de estanho nas proximidades, não está determinada com segurança, sendo certa todavia a sua ocupação entre os finais da Idade do Ferro e os primeiros séculos do domínio romano.

Para chegar ao castro deve tomar-se, a partir de Boticas, a estrada nº 311, na direcção de Vendas Novas, voltando-se depois no desvio para Carvalhelhos. A estação encontra-se no monte sobranceiro à estância termal e acha-se sinalizada, sendo necessário percorrer cerca de 500 metros por um caminho empedrado, com acesso a viatura.

Bibliografia

Santos Júnior, J. R. – “30 anos de escavações no Castro de Carvalhelhos (Boticas – Vila Real)”. *Revista de Guimarães*, 94 (1984), Guimarães, p. 411-424

Entrada principal do castro.

Construções junto à muralha com rampa de acesso.

CASTRO DE LANHOSO, PÓVOA DE LANHOSO

Situado no Monte do Castelo ou da Senhora do Pilar, o Castro de Lanhoso é um povoado de altura implantado num esporão rochoso dominando férteis vales agrícolas envolventes.

Os vestígios mais antigos da ocupação humana neste local remontam ao Calcolítico (III milénio a.C.), documentando-se outra ocupação no período do Bronze Final (sécs. VIII-VII a.C.) e desenvolvendo-se nos séculos seguintes um povoado fortificado, que parece ter atingido o seu máximo desenvolvimento nos finais da Idade do Ferro e nos primeiros séculos da romanização.

As ruínas melhor preservadas situam-se na vertente Nascente, voltada ao vale do rio Ave, junto à estrada de acesso ao topo do monte, podendo apreciar-se diversas construções, de planta circular, com e sem vestíbulo, ou rectangular, por vezes associadas a pavimentos lajeados, dispostas em socalcos na encosta. Também a Este podem detectar-se restos de uma linha de muralhas, desconhecendo-se a existência de outros sistemas defensivos.

A estação arqueológica encontra-se musealizada, tendo sido reconstruídas três habitações castrejas como modelo pedagógico. No cume do monte, sobre o que se diz ser o maior batólito granítico da Península, assenta o imponente Castelo de Lanhoso, anterior à nacionalidade portuguesa, podendo ver-se no interior da torre de menagem alguns dos objectos aparecidos no castro.

O acesso a este sítio arqueológico faz-se facilmente desde a Póvoa do Lanhoso, vila da qual dista cerca de 500 metros. A partir de Braga deve tomar-se a estrada nacional 103, que conduz a Chaves, voltando-se de seguida para a E. N. 205.

Bibliografia

Martins, Manuela – *O Povoamento proto-histórico e a romanização da Bacia do Curso Médio do Cávado*. Cadernos de Arqueologia. Monografias. 5. Braga: Univ. Minho, 1990, p. 91-92

Aspecto das ruínas, junto à estrada de acceso ao castelo.

Núcleo de casas castrejas restauradas.

CERCA DE RIBAS, VALPAÇOS

Situada num esporão granítico implantado sobre o vale de uma ribeira, a “Cerca dos Mouros” ou “Cividade” é um povoado de apreciáveis dimensões que se destaca pela imponência e boa conservação do seu sistema defensivo.

Na verdade, possui cinco linhas de muralhas, com diversas portas, reforçadas por torreões subcirculares em zonas de inflexão e complementadas por fossos em alguns pontos. As muralhas, que chegam a atingir quatro metros de espessura, correspondem a diferentes fases de construção, o que se percebe pelo seu traçado, diferenças de aparelho e pela circunstância de ocasionalmente se sobreporem a edificações anteriores. Nas paredes da segunda muralha inserem-se vários blocos com gravuras, nomeadamente um motivo radial (num ângulo da muralha, em posição evidente a quem se dirija à entrada) e uma pedra com volutas.

Os trabalhos arqueológicos concentraram-se particularmente no desaterro das muralhas, que foram significativamente restauradas em alguns pontos, pelo que os vestígios das habitações são pouco perceptíveis. Ainda assim pode ver-se uma cisterna de planta circular e alguns restos de construções, designadamente diversos compartimentos de planta ortogonal numa plataforma sobre a primeira muralha, que devem corresponder já a estruturas romanas ou mesmo medievais.

A ocupação do monte remonta segundo alguns autores à Idade do Bronze, atingindo a sua máxima expressão nos finais da Idade do Ferro e romanização.

O acesso à estação arqueológica faz-se através da Estrada Nacional 206 (Vila Pouca de Aguiar – Valpaços). A partir de Valpaços, e após a aldeia de Argeriz, deve voltar-se à esquerda na direcção de Ribas, onde o estradão para o castro se encontra sinalizado.

Bibliografia

Freitas, Adérito Medeiros – *Concelho de Valpaços. Carta Arqueológica*. Valpaços: Câmara Municipal, 2001, p. 51-67

Uma porta da muralha.

Aspecto parcial da muralha.

CASTRO DE SÃO LOURENÇO, ESPOSENDE

Situado num esporão rochoso da cadeia montanhosa que bordeja o litoral atlântico e dominando a foz do Cávado, o Castro de S. Lourenço é um dos povoados exemplares da ocupação da Idade do Ferro no Entre Douro e Minho litoral.

As primeiras populações ter-se-ão fixado neste cabeço pedregoso por alturas dos séculos VII ou VI antes de Cristo, desenvolvendo-se nas centúrias seguintes a arquitectura doméstica típica da Idade do Ferro do Noroeste, com casas de planta circular cobertas de colmo e um sistema defensivo assente em diversas linhas de muralhas.

Um grande incêndio que terá destruído o povoado nos inícios do século I da nossa era parece estar na origem de uma profunda reestruturação urbana, que terá re-ordenado as construções, dispostas agora em plataformas artificiais construídas nas encostas com recurso a sólidos muros de suporte e com o seu espaço doméstico muitas vezes ampliado através de um átrio ou vestíbulo constituído por muretes angulosos que ladeavam as portas. Parece também remontar a este período a organização mais notória das habitações em núcleos de várias construções ligadas por um pátio lajeado comum, bem como a procura de eixos de circulação de tendência mais rectilínea. A consolidação de um elaborado sistema defensivo, baseado numa tripla muralha, fossos e mesmo um torreão de vigilância numa elevação próxima é um sinal claro da assinalável importância regional que este povoado terá alcançado durante os primeiros séculos da dominação romana.

Na época da Reconquista Cristã, talvez por alturas do séc. X, ergueu-se no topo da penedia, onde actualmente existe uma capela da invocação de S. Lourenço, um pequeno castelo para defesa do litoral, cuja muralha, parcialmente reconstruída, pode ver-se no bordo da plataforma. Desse ponto pode o visitante desfrutar de uma panorâmica belíssima, quer sobre o povoado proto-histórico, quer sobre as planuras de encontro entre o Cávado e o Oceano.

A musealização do castro, através da reconstituição de diversos núcleos de habitações, de parte de uma linha de muralhas e da informação que no local é proporcionada ao visitante conferem a este sítio arqueológico características particularmente pedagógicas. É de destacar, designadamente, o contributo deste povoado para uma imagem sensivelmente diferente do que seria o habitat castrejo, graças à ocorrência de elementos de construção que sugerem a existência de postigos e janelas nas habitações (o que noutros castros não pôde documentar-se com clareza) e de restos de rebocos com vestígios cromáticos que indiciam que as paredes de muitas das edificações seriam argamassadas e pintadas de cores vivas, como amarelo, vermelho ou branco, quer no interior, quer na face externa, o que contrasta com o sentimento de sobriedade ou nudez transmitido por muitas ruínas castrejas.

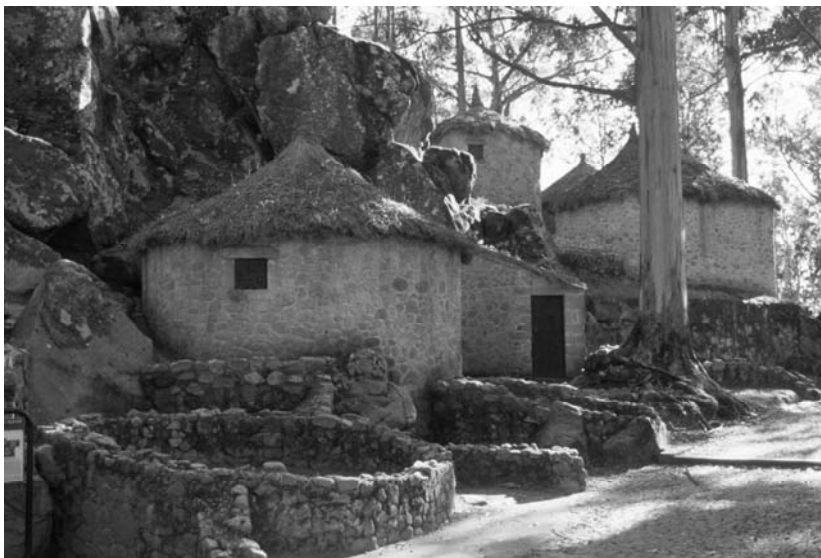
O acesso à estação arqueológica é muito fácil a partir da IC1, estrada que deve deixar-se na saída para Esposende. Bastará depois seguir as placas indicativas até à E.N. nº 13, de onde se toma a Estrada Municipal 550, encontrando-se o castro a apenas 4 km.

Bibliografia

Almeida, C. A. B.; Cunha, Rui C. – *O Castro de S. Lourenço. Vila Chã, Esposende*. Esposende: Câmara Municipal, 1997

Secção da muralha reconstruída.

Conjunto de habitações castrejas reconstruídas.

Parte da área escavada.

Emplazamento xeográfico do xacemento.

BALNEÁRIO PRÉ-ROMANO DE BRAGA, BRAGA

Trabalhos arqueológicos recentes relacionados com as obras de remodelação da linha ferroviária do Minho levaram a uma inesperada descoberta na área da estação ferroviária de Braga.

Trata-se de um balneário, semelhante aos que foram identificados em Briteiros, Sanfins e outros castros, parcialmente destruído mas conservando ainda claros elementos característicos deste tipo arquitectónico, designadamente a laje que continha a pequena abertura de acesso ao interior.

As estruturas preservadas dizem respeito ao arranque dos muros laterais Norte da câmara, à antecâmara, dotada de bancos para os utilizadores, pavimentada com pedras regulares e ladeada a Poente pela “pedra formosa” (como se designa tradicionalmente este elemento dos balneários deste tipo), e um átrio com 4,70 metros de comprimento por quase três metros de largura, pavimentado com grandes lajes graníticas e onde se rasgam duas pias para abluções.

O papel e significado funcional deste género de balneários é assunto de debate entre os especialistas, aceitando-se modernamente a sua explicação como estruturas destinadas a banhos de vapor, mais com um carácter simbólico ou iniciático que no sentido higiénico ou de lazer. A descoberta, no balneário de Braga, de uma pequena fossa de deposição ritual, delimitada e coberta por pedras e contendo um vaso cerâmico, parece vir sublinhar a natureza sacral dos actos que ali se praticariam.

A sobriedade do monumento, onde a ausência de elementos decorativos é notória, e os materiais arqueológicos sugerem um grande arcaísmo para este balneário, certamente de cronologia pré-romana. Permanece em discussão a sua eventual relação com qualquer aglomerado habitacional da Idade do Ferro das proximidades, já que os vestígios desta época são praticamente inexistentes na própria cidade de Braga.

O balneário encontra-se em processo de musealização e ficará inserido na nova estação ferroviária central de Braga.

Bibliografia

Lemos, Francisco Sande [et al.] – “O Balneário Pré-romano de Braga”. *Al-Madan*, 2ª série, 12. Almada, 2003, no prelo

Aspecto do balneário, no momento da sua descoberta e detalhe do mesmo.

CASTELO DE FARIA, BARCELOS

O visitante que chega ao povoado depara de imediato com um profundo fosso e restos da segunda linha de muralhas do castro, apercebendo-se depois de diversas construções e outros panos de muralha.

Efectivamente, o castelo de Faria destaca-se entre os povoados congéneres pela boa conservação do seu sistema defensivo, de marcada imponência, composto por três amuralhamentos e um fosso, se bem que todas as muralhas tenham sido alteadas nas décadas de 1930-40. Estas estruturas constituem, aliás, a principal atracção do castro, podendo fazer-se um percurso aprazível e bucólico entre as muralhas e as penedias graníticas que caracterizam o morro onde se implanta a estação arqueológica.

São visíveis também dezenas de estruturas habitacionais, compostas quer por construções de planta curvilínea, quer de tipo ortogonal. O facto de terem sido feitas há já muitas décadas as escavações mais extensas no povoado e as deficiências do registo científico da época impossibilitam a compreensão do faseamento interno da ocupação do povoado, que pode balizar-se, todavia, entre o Calcolítico/Bronze Inicial (III milénio a.C.) e o período final da dominação romana, entre os séculos IV-V da nossa era.

No topo do monte existem restos de um importante castelo medieval utilizado até ao séc. XV – que dá nome à estação – encontrando-se tais vestígios em parte arruinados, em parte reconstruídos. A estação encontra-se classificada como monumento nacional.

Para chegar ao povoado deve tomar-se a E.N. 205, seguindo a estrada municipal para Carvalhal à entrada de Barcelos. Após a aldeia de Carvalhal inicia-se a subida para o monte da Franqueira, onde existe um conhecido santuário. Dois quilómetros após a subida passa-se a Quinta do Convento da Franqueira, de que se vêm várias capelas próximo da estrada, e cerca de um quilómetro depois, um estradão do lado direito da estrada permite aceder rapidamente ao sopé do castro.

Bibliografia

Almeida, Carlos A. B. (1982) – “Castelo de Faria: campanha de escavações de 1981”.
Barcelos Revista. 1 (1). Barcelos, p. 79-88

Aspecto das muralhas e vivenda.

CITÂNIA DE BRITEIROS, GUIMARÃES

Situada no designado Monte de S. Romão, um promontório que se prolonga desde a Serra da Cabreira, separando os vales do Ave e do Cávado, a Citânia de Briteiros, monumento nacional, é uma das mais afamadas estações arqueológicas portuguesas. Os estudos e escavações que Francisco Martins Sarmiento aí desenvolveu desde 1875 estão na raiz da investigação sobre a “cultura castreja” do Noroeste e marcaram momentos importantes da própria história da arqueologia em Portugal.

Trata-se de um povoado de grandes dimensões, como o próprio termo *citânia* ilustra, e notável organização urbana, patente no ordenamento ortogonal dos seus bairros, separados por arruamentos. O sistema defensivo de Briteiros, também particularmente desenvolvido, compreende quatro linhas de muralhas, visíveis ainda em grande extensão, e restos de dois fossos.

A área habitacional escavada, distribuída principalmente pela acrópole e encosta Nascente, dispõe-se em patamares, sustentados por muretes de suporte, e organiza-se por ruas que se cruzam perpendicularmente, dando acesso a diferentes núcleos habitacionais de natureza familiar, com construções de diferentes tipologias, por vezes ostentando padieiras ou ombreiras decoradas ou até com o nome dos antigos residentes (*Camalus, Coronerus, Caturo*), como pode ver-se na citânia ou em pedras recolhidas na Sociedade Martins Sarmiento, em Guimarães.

Constituem ainda elementos de visita recomendada o grande edifício circular, com onze metros de diâmetro e bancos de pedra junto aos muros, localizado em posição privilegiada e que tem sido interpretado como local de reunião de qualquer conselho comunitário, bem como as habitações reconstruídas por Martins Sarmiento, no que constituiu, à época, um exercício pioneiro. Junto à estrada de acesso à Citânia observa-se ainda o notável balneário para banhos de vapor, com a sua “pedra formosa” decorada, e que seria um dos dois monumentos deste tipo existentes na citânia, tendo em conta que outro elemento arquitectónico similar, de decoração mais exuberante, foi recolhido para o museu da Sociedade.

A cronologia de ocupação deste povoado não é totalmente clara, dada a natureza dos registos conservados, mas a generalidade das construções visíveis data da fase de apogeu da Citânia, entre os finais da Idade do Ferro e os primeiros séculos do domínio romano.

O acesso a Briteiros faz-se a partir de Guimarães, cidade de que dista cerca de 15 km, devendo tomar-se a estrada nacional nº 101, em direcção a Braga, voltando-se nas Taipas para a estrada nacional 310, que conduz à Póvoa de Lanhoso e seguindo-se depois a estrada municipal para Briteiros, onde a estação se encontra sinalizada.

Como todos os grandes castros, Briteiros domina a paisagem envolvente.

Grande construção, com banco de pedra corrido junto à parede, interpretada como casa do concelho.

Diversas vivendas castrejas.

Uma “casa castreja”, reconstruída por Martín Sarmiento.

Aspecto do interior do balneário.

CIVIDADE DE TERROSO, PÓVOA DE VARZÍM

A Cidade de Terroso é um dos mais castros de maior tradição na investigação no Norte de Portugal, tendo as primeiras escavações sido realizadas em 1906. A popularidade do povoado nos meios científicos deve-se ao facto de uma planta geral do castro, relativamente exacta, ter sido publicada na década de 1930, o que tornou a estação paradigmática do que então se pensava corresponder a um dado modelo de organização espacial do habitat castrejo.

Efectivamente, aquela planta ilustra muitas dezenas de construções do povoado, de diferentes tipologias arquitectónicas mas também de distintas fases da vida do castro, do que resulta um plano aparentemente desorganizado e sem qualquer princípio ordenador. Trabalhos arqueológicos modernos, feitos segundo critérios estratigráficos, vieram demonstrar, pelo contrário, que o urbanismo da fase final de ocupação da Cidade, após os meados do séc. II a.C. se desenvolveu segundo arruamentos ortogonais, para os quais abriam núcleos familiares, num esquema similar ao de povoados coevos, como Briteiros ou Sanfins.

O castro deverá ter sido habitado desde os finais da Idade do Bronze (X-VIII a.C.), desenvolvendo-se de forma mais clara e com a petrificação das habitações, todas de planta circular, entre os séculos V e II a.C. Nos finais do séc. II antes de Cristo o povoado terá sido destruído por um extenso incêndio, ocorrência que tem sido ligada à passagem do exército de Décimo Júnio Bruto, por volta de 137 a.C. Não estando documentada historicamente qualquer batalha no local, o facto é que após aquela data tem lugar um completo reordenamento urbano e arquitectónico da Cidade, vulgarizando-se as plantas rectangulares, a cobertura dos edifícios com telha de tipo romano, a nuclearização das construções e outros indícios de aculturação.

No interior da tripla linha de muralhas que cerca o povoado, podem observar-se construções de grande interesse e diversidade, merecendo destaque

também a circunstância de terem sido encontrados neste castro pequenos recintos funerários, com cistas que continham urnas de incineração, documentando práticas sepulcrais, o que é extremamente raro no mundo castrejo.

O acesso à Cidade pode fazer-se, para quem venha do Porto ou de Viana do Castelo pelo IC1, da seguinte maneira. Deverá sair-se na Póvoa de Varzim e virar para Amorim, seguindo pela E.N. 205. Cerca de 2 km adiante, nos semáforos de Terroso, virar-se-á à direita, seguindo-se até à Igreja e daí ao largo do Cruzeiro, onde poderão ser deixadas as viaturas. Duas centenas de metros adiante encontra-se o sopé do castro.

Bibliografia

Gomes, José M. Flores; Carneiro, Deolinda – *Cidade de Terroso*. Póvoa de Varzim: Câmara Municipal/Museu Municipal, 1999.

Vista aérea parcial da Cidade de Terroso.

Estruturas castrexas diversas do castro.

Patio lajeado vendo-se uma “prisão de gado” in situ.

Conxunto de casas circulares.

CASTRO DE PENICES, FAMALICÃO

Implantado num esporão de baixa altitude (99 metros) situado num meandro do rio Este, o Castro de Penices destaca-se entre os povoados proto-históricos do Baixo Ave precisamente por aquela característica topográfica, que lhe proporciona excelentes condições defensivas graças às pronunciadas escarpas que o delimitam sobretudo a Oeste e Noroeste.

Ascendendo o curto caminho pedestre, talhado em rocha natural, que sobe à coroa do castro, o visitante depara-se com um significativo talude ovalado, que oculta um dos fossos do povoado. Atingido o topo, poderá desde logo observar um tramo da muralha, com cerca de três metros de espessura, com dupla face com enchimento. No interior, foram detectadas diversas bases de cabana delimitadas por buracos de poste e pavimentos em argila (não expostas por razões de conservação), pertencentes à fase mais antiga de ocupação, datada do Bronze Final (sécs. VIII-VII a.C.). São visíveis três construções circulares, uma delas com vestíbulo, delimitadas por um muro e pela própria muralha, que faziam parte de um núcleo familiar.

O sistema defensivo deste pequeno povoado integrava, além da muralha central e do aproveitamento da escarpa natural – que pode observar-se a Noroeste – um complexo de três fossos e outros tantos taludes implantados na área mais aberta, a Sudeste.

A ocupação deste pequeno povoado, descoberto na década de 1980 e que contou desde então com diversas campanhas de escavação está compreendida entre o Bronze Final, e o séc. I, altura em que foi abandonado, voltando a ser habitado, pelo menos parcialmente, entre finais do séc. IV e inícios do V.

O acesso à estação arqueológica pode fazer-se a partir de Famalicão, de onde dista poucos quilómetros, pela Estrada Municipal nº 206, no sentido Poente. Ao chegar à freguesia de Gondifelos deve voltar-se à esquerda pela Rua Francisco Alves de Oliveira, frente à igreja matriz. O castro fica a cerca de um

quilómetro, logo após o pontão sobre o rio Este, podendo levar-se automóvel até ao sopé.

Bibliografia

Dinis, António P. – *Ordenamento do território do Baixo Ave no I Milénio A. C.* Porto: Fac. Letras Univ. Porto, 1993. Dissert. Mestrado, policop.

Aspecto das ruínas, vendo-se em primeiro plano a muralha.

CRASTOEIRO, MONDIM DE BASTO

Descoberto em 1983, este povoado, situado já numa zona de transição entre a área minhota e a transmontana, foi recentemente objecto de escavações que revelaram algumas características singulares no contexto dos sítios congéneres da Idade do Ferro.

Implantado num esporão rochoso na vertente Sudoeste do Monte Farinha ou da Senhora da Graça, o povoado tem as suas construções dispostas em plataformas entre penedos graníticos, por vezes também utilizados como base ou apoio de muros. As construções, com muros de pedra, são essencialmente de planta rectangular, por vezes de cantos arredondados, se bem que tenha sido detectada uma casa de planta circular com vestíbulo. Todavia, estas habitações pétreas são bastante tardias no contexto da Idade do Ferro, datando-se apenas do século I a.C., tendo-se utilizado cabanas de materiais perecíveis, de que também apareceram vestígios, até então.

A ocupação do sítio para habitação permanente remontará ao séc. IV a.C., tendo sido o povoado monumentalizado com uma muralha pétreia – de que foi escavado um significativo troço – por volta do século II a.C. Na segunda metade do séc. I da era cristã, por razões que se desconhecem, o Crastoeiro terá sido abandonado.

Merece nota nesta estação arqueológica a presença de seis rochas com motivos gravados, exibindo espirais, covinhas e outros elementos. Sendo sempre problemática a datação da arte rupestre nestes contextos, é de realçar todavia a circunstância das gravuras não terem sido destruídas pelos habitantes do Crastoeiro, o que sugere uma eventual incorporação ritual ou simbólica destas representações.

O acesso ao povoado faz-se pelo estradão que liga a estrada municipal Mondim de Basto – Bilhó (a partir do lugar da Caínha) à estrada que conduz ao santuário de Nossa Senhora da Graça (junto à pista de aterragem de parapentes).

Bibliografia

Dinis, António P. – *Ordenamento do território do Baixo Ave no I Milénio A. C.* Porto: Fac. Letras Univ. Porto, 1993. Dissert. Mestrado, policop.

Penedo com gravuras existente no povoado.

Aspecto geral de um dos núcleos de construções.

CRASTO DE PALHEIROS, MURÇA

Instalado num cabeço rochoso de impressionante implantação na paisagem, o *Crasto* é um sítio arqueológico cuja ocupação inicial remonta ao Calcolítico, entre 2.800 e 2.600 anos antes de Cristo.

O local foi depois abandonado durante cerca de dois milénios, voltando a ser escolhido para a fixação de uma comunidade por alturas do séc. IV a.C., durante a Idade do Ferro. O povoado dessa época, assente sobre as ruínas das construções calcolíticas e que aparentemente não possuía qualquer muralha, delimitação ou sistema defensivo, era composto por cabanas feitas com materiais perecíveis, se bem que algumas, de planta circular, apresentassem pavimentos empedrados, como ainda se pode ver. Já provavelmente no século I da nossa era o local foi rodeado de duas linhas de muralhas pétreas, concêntricas, reutilizando-se também os taludes de pedra calcolíticos.

O abandono definitivo do povoado dar-se-ia provavelmente pouco depois da construção das muralhas, sendo praticamente inexistentes os vestígios de época romana. A singularidade deste *castro* transmontano, bem diferente dos povoados contemporâneos do Entre Douro e Minho, assenta assim, entre outros aspectos, na inexistência de habitações em pedra e na cronologia tardia das muralhas, exemplificando a variabilidade de contextos e soluções que se verifica do povoamento da Idade do Ferro do Norte de Portugal. Para o visitante tem ainda o aliciante suplementar – e o desafio interpretativo – de proporcionar a observação de restos arqueológicos pré-históricos e proto-históricos em sobreposição directa.

O acesso à estação arqueológica faz-se facilmente a partir do Itinerário Principal nº 4, devendo sair-se no nó de Palheiros e tomar-se depois a Estrada Nacional 15, em direcção a Franco. Após a aldeia de Palheiros o povoado encontra-se sinalizado.

Bibliografia

Sanches, Maria de Jesus – “Craсто de Palheiros”, in Almeida, C. A. B. (dir.) *História da Vinha e do Vinho no Vale do Douro*. Vol. 1. Porto: Afrontamento, no prelo.

Um aspecto da estação, vista do Noroeste.

Aspecto da muralha da Idade do Ferro restaurada, vêndo-se em primeiro plano uma demarcação com lajes fincadas que aparentemente estruturaria a periferia do talude original.

CASTRO DE S. PAIO, VILA DO CONDE

A grande variabilidade de implantação na paisagem dos habitats da Idade do Ferro no Norte de Portugal encontra exemplo de muito interesse no pequeno castro de S. Paio, em Labruge, que constitui o único povoado castrejo absolutamente marítimo de toda a costa portuguesa, ao contrário do que sucede na Galiza, onde se conservam vários destes castros litorais, como o bem conhecido de Baroña.

O castro de S. Paio, que tira o nome do orago da pequena capela existente no local, é um povoado de reduzidas dimensões, assente num pequeno cabeço com cota de 14 metros, junto à praia. As suas defesas parecem resumir-se a uma muralha ou talude, de que podem ver-se vestígios a Nascente, associada a um fosso, que protegeria os habitantes na área mais aberta a terra, já que do lado oposto o mar constituía natural e eficaz protecção.

Bastante destruído pela erosão litoral e pela utilização balnear do local, o castro conserva ainda vestígios das suas habitações, podendo ver-se alguns muros e construções de planta circular, se bem que as escavações arqueológicas tenham proporcionado o achado de variado espólio e outros elementos de interesse, como lareiras e pisos em argila decorados, que se encontram protegidos. Nas proximidades existem penedos com gravuras, de cronologia incerta.

As escavações realizadas documentaram a ocupação deste povoado, que se encontra em processo de musealização, entre o século I antes de Cristo e os primeiros séculos da nossa era.

Chega-se facilmente ao castro, a partir do Porto, através da auto-estrada IC1, que deverá abandonar-se na saída de Modivas, seguindo-se depois para Sul pela Estrada Nacional 13 (Porto – Vila do Conde) e voltando-se à direita no 2º cruzamento, a partir do qual a estação está abundantemente sinalizada.

Bibliografia

Dinis, António P. – *Ordenamento do território do Baixo Ave no I Milénio A. C.* Porto: Fac. Letras Univ. Porto, 1993. Dissert. Mestrado, policop.

Vista parcial das escavações.

CASTRO DO MONTE PADRÃO, SANTO TIRSO

O Monte Padrão é um dos mais importantes e extensos povoados proto-históricos romanizados da bacia do Ave. A sua ocupação remonta ao “Bronze Final”, documentada pelo achado de cerâmicas e outros materiais com cronologia entre os séculos IX e VII antes de Cristo.

Durante a Idade do Ferro o desenvolvimento do castro levaria à construção de habitações em pedra com a característica planta circular, por vezes com vestíbulo ladeando a entrada, de que podem ver-se actualmente diversos exemplares. Desta fase, igualmente, data um imponente sistema defensivo, encontrando-se escavado um longo tramo da muralha que coroava a acrópole, podendo ainda adivinhar-se mais duas linhas de muralhas nos taludes e plataformas situados a cota inferior.

O povoado castrejo conheceu depois uma notável reorganização urbana com a romanização, o que se comprova pela descoberta de vários edifícios de tipologia arquitectónica clássica, com diversos compartimentos estruturados em torno de pátios centrais, dos quais o melhor conservado se situa numa plataforma a Poente do castro. A localização do aglomerado junto a uma via romana que ligava o Porto (*Cale*) à estrada Braga-Mérida deverá ter contribuído para esta intensa ocupação, continuada até aos finais do Império.

Durante a época medieval instalou-se no local um mosteiro ligado ao de Celanova (Orense) e que esteve activo até à Idade Moderna. Destas construções e do amplo cemitério associado podem também observar-se vestígios no Monte Padrão.

O Castro do Monte Padrão é monumento nacional e está presente a ser alvo de um projecto de valorização. Acede-se ao sítio arqueológico, a partir de Santo Tirso, pela estrada nº 104 (Santo Tirso – Guimarães), devendo de seguida tomar-se a estrada nº 319, no sentido de Paços de Ferreira. No percurso encontrar-se-ão placas indicadoras da estação arqueológica.

Vista geral da plataforma central do povoado, onde existe uma domus romana.

CITÂNIA DE SANFINS, PAÇOS DE FERREIRA

Com os seus 15,5 hectares de superfície intra-muros e a acrópole instalada num amplo planalto dominante, a Citânia de Sanfins é um dos maiores povoados dos finais da Idade do Ferro no Noroeste peninsular e também um dos que possui maior conjunto de ruínas a descoberto, fruto de cerca de quarenta campanhas sistemáticas de escavações.

Dotada de um impressionante sistema defensivo assente em quatro linhas de muralha, com um perímetro total de 3,4 km, complementado por um fosso a Norte e a Sul, a citânia possui como imagem de marca o desenvolvido sistema urbano que estrutura as cerca de 160 construções visíveis e seis grandes arruamentos, de orientação próxima dos pontos cardiais. As habitações, tanto de plantas rectangulares como circulares, com e sem vestíbulo, organizam-se na maior parte dos casos em núcleos familiares, cujas divisórias são claramente perceptíveis.

Na área central do povoado, várias construções de planta rectangular e grandes dimensões, onde apareceu espólio de natureza ritual, nomeadamente duas aras e fragmentos de uma estátua de guerreiro, sugerem a sua interpretação como uma área pública de função religiosa. O aparecimento da base de sustentação deste guerreiro, *in situ*, num conjunto de penedos que domina uma das entradas da citânia, permitiu repor ali uma réplica e, sobretudo, abrir novas perspectivas sobre o significado desta estatuária tão característica do mundo castrejo do Norte de Portugal como representações de figuras tutelares, heroicizadas, dos povoados dominantes.

A reconstituição, com base em evidências arqueológicas e documentação etnográfica, de um núcleo habitacional constitui outro dos apelativos para uma visita ao povoado, pela oportunidade que ali se oferece de percepção muito íntima e pessoal do que seria um espaço de habitar de há mais de dois mil anos.

O balneário encontrado numa das encostas do castro, a Sudoeste, é um dos melhor conservados neste tipo de arquitectura. Alimentado por uma nascente natural, representaria por certo um lugar de especial destaque na vivência da comunidade que habitou o planalto entre o séc. I antes de Cristo e os finais do século I da nossa era, cujo nome – *Fidueneae* – pode ler-se numa inscrição votiva em latim que se conserva num penedo existente extra-muros, a Norte da citânia.

O acesso a este importante sítio arqueológico, classificado como monumento nacional, pode fazer-se a partir de Paços de Ferreira, de que dista escassos 6 km, devendo tomar-se a estrada nº 209, que entronca, na freguesia da Carvalhosa, à esquerda da Estrada Nacional 207 (Porto – Paços de Ferreira).

Bibliografia

Silva, Armando Coelho F. – *Citânia de Sanfins. Catálogo Museu da Citânia de Sanfins*. Paços de Ferreira: Câmara Municipal, 1999

Porta na muralha.

Uma perspectiva do povoado, podendo observar-se o traçado ortogonal das construções e arruamentos.

Balneário.

ARQUEOSSÍTIO DA RUA D. HUGO, 5, PORTO

Até há cerca de vinte anos, a questão das origens proto-históricas do núcleo urbano do Porto era debatida com base apenas em fontes historiográficas, carecendo de qualquer confirmação arqueológica.

A escavação realizada na casa nº 5 da Rua D. Hugo, a partir de 1980, forneceu as primeiras estruturas e sequências estratigráficas que provam a ocupação do Morro da Sé ou da *Penaventosa*, como documentalmente era designada aquela colina sobranceira ao Douro, a partir da Idade do Ferro, com indícios eventualmente anteriores.

Com efeito, num pequeno espaço hoje musealizado, ocorreram vestígios arqueológicos correspondentes a uma longa sequência temporal, entre o séc. XX e talvez os séculos VII-VI a.C., considerando a atribuição ao Bronze Final de alguns fragmentos cerâmicos mais arcaicos e de fundos de cabana em argila definidos por buracos de poste.

Do povoado fortificado que existiu no Morro da Sé – e de que entretanto apareceram muitos outros vestígios em diversas intervenções arqueológicas urbanas – podem ver-se na Rua D. Hugo os restos de uma construção de planta circular, com vestíbulo, típica da fase final da Idade do Ferro no Noroeste e datada do século I a.C., para além de um edifício de planta ortogonal com cantos arredondados e pavimento interior lajeado, já de época romana.

O Arqueossítio da Rua D. Hugo, nº 5 situa-se na área do centro histórico do Porto classificada como Património Cultural da Humanidade, junto ao Largo de Vandôma, próximo da cabeceira da catedral portuense.

Bibliografia

Real, Manuel L. [et al.] – “Escavações arqueológicas no Morro da Sé”. *Boletim Cultural C. M. Porto*. Porto. 2ª Série, 3-4 (1985-86), p. 7-60.

Um aspecto geral das ruínas no arqueossítio.

MONTE MOZINHO, PENAFIEL

Constituindo um dos castros de maior renome do Noroeste peninsular, o Monte Mozinho terá sido fundado nos finais do século I antes de Cristo, já num ambiente de progressiva romanização. O sítio seria depois ocupado, com diferentes ritmos construtivos, durante todo o período do domínio romano, até aos finais do século IV.

Povoado de grandes dimensões, com cerca de 20 hectares, a fundação e organização urbana do Mozinho obedeceram a um planeamento prévio, visível no traçado ortogonal dos arruamentos, se bem que a arquitectura de planta redonda, de tradição indígena, seja claramente dominante na primeira fase do castro.

Entre os finais do séc. I e os começos do seguinte o povoado sofre grandes transformações. A área ocupada contrai-se, o que parece corresponder à perda de população, mas ao mesmo tempo a acrópole é objecto de um reordenamento mais ao gosto romano, que leva a que três quarteirões de casas castrejas sejam arrasados para sobre eles se erguerem novos edifícios. Este aparente fulgor não terá tido grande duração, uma vez que a área central do castro parece ter sido gradualmente abandonada ao longo do século II, entrando o povoado numa fase de certo declínio até aos finais do séc. III, altura a partir da qual a ocupação parece retomar novo vigor, agora nas plataformas mais baixas.

Dos três circuitos amuralhados que o povoado terá tido, complementados por um fosso, a Noroeste, que separava o Mozinho de um outro castro que lhe é contíguo, apenas se conhece bem a primeira muralha, que delimita a plataforma central. Nesta muralha merece destaque a porta Nordeste, enquadrada entre torreões onde podem ver-se ainda os encaixes de uma porta de madeira e cruzada por uma larga rua lajeada.

No interior da acrópole pode apreciar-se o contraste entre as construções ortogonais ao gosto romano, visíveis por exemplo num quarteirão

próximo da porta, e os conjuntos de “casas-pátio” de ascendência autóctone, núcleos murados de habitações de planta redonda, cobertas originalmente com elementos vegetais, por vezes juntas com outras de planta rectangular, mas todas com acesso a um pátio lajeado de utilização comum, onde não raro podem ver-se pias ou moinhos circulares.

Permanece por esclarecer a função exacta do recinto murado de planta ovalada que coroa o castro, posterior a meados do séc. I e onde as escavações não encontraram restos de quaisquer construções, sugerindo-se por isso a sua utilização como espaço público. Merece nota de destaque no Mozinho o monumento romano cujo embasamento, com planta quadrangular e constituído por blocos moldurados, pode ver-se no exterior da muralha, devendo pertencer-lhe os fustes de coluna e fragmentos escultóricos que apareceram nas escavações do local. Ultimamente interpretado como um monumento votivo à glória de Roma, trata-se de um vestígio absolutamente singular, pela sua expressão arquitectónica, nos castros do Norte de Portugal.

O acesso ao Monte Mozinho pode fazer-se a partir da auto-estrada A4, que deverá deixar-se na saída Parada/Baltar, para tomar a estrada 319, que passando por Cête e Paço de Sousa se dirige à freguesia de Galegos. Em Galegos deverá seguir-se para Sul, passar ao centro da freguesia e subir a encosta até uma cota média, onde o acesso ao castro se encontra sinalizado. A partir da cidade de Penafiel, da qual o Mozinho dista apenas 8 km, deve tomar-se a estrada 106, no sentido de Entre-os-Rios, até ao entroncamento de Galegos/Paço de Sousa, voltando-se na direcção de Galegos para seguir o percurso descrito.

Bibliografia

Soeiro, Teresa – *Monte Mozinho. Sítio Arqueológico*. Penafiel: Câmara Municipal/ Museu Municipal, 1998.

Panorâmica do castro, vendo-se ao fundo a primeira muralha.

Porta da muralha, ladeada por dois torreões.

Base de um monumento romano.

Pormenor da muralha e uma casa castreja.

Romanización

A 'VILLA' DE RIOCALDO, LOBIOS (OURENSE)

A *villa* é un tipo de asentamento romano rural illado e individual; pertencen a grandes propietarios. Xurden coa romanización con funcións residenciais e productivas (como unha granxa) e empezan a aparecer dende os séculos I e II ata o IV d.C. En Galicia non se coñecen moitas, xa que non foi aquí o asentamento máis abundante, e son difíciles de identificar sobre o terreo.

Situación. Na beira do río Caldo, na parroquia de Riocaldo, concello de Lobios (Ourense), cerca das emanacións termais do río, e a *Vía XVIII*.

Cronoloxía: as estruturas visibles corresponden á etapa baixo imperial, inicios do século III e inicios do século V a.C.

Elementos de interese. Diferéncianse dous ambientes: un de servicio, fundamentalmente de cociña, e un de tipo termal. Está musealizada.

Hai unha pasarela dende a que podemos observa-lo sistema de calefacción e baño. Trátase dun ambiente termal privado. O que estamos vendo é a parte que estaría por debaixo do piso e que conforma o sistema de calefacción. A estancia alongada e valeira é o *propnigeum* zona onde se almacenaba o combustible e dende a cal se puña en funcionamento o sistema. A estancia máis cercana ó extremo de subida da pasarela é o *praefurnio* ou caldeira central de calefacción, onde se acendía o lume. Este aire quente circularía polo *hipocausto* (o sistema de circulación do aire quente por debaixo do piso, feito cun sistema de pequenos arcos) e daría diferente intensidade de calor ás estancias termais colocadas enriba del dependendo da proximidade ó centro de calor.

Escavacións: Descúbrese o xacemento en 1989. De 1990 ata 1993, escavación; consolidación e reconstrución ata 1998. Ningún dos elementos de ladrillo cocido que se poden ver no hipocausto é orixinal, pero están no lugar ocupado por estes. Por primeira vez nun xacemento galego podemos ver un sistema de calefacción frecuente no mundo romano.

Materiais. Conservados no Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.

Accesos. Dende Lobios pola estrada que vai a Portela do Home (OR-312), pasado o Km. 8 e xusto antes de pasa-la ponte sobre o río Caldo, á esquerda hai unha zona de aparcamento e un balneario (é unha piscina aberta). Pasamos éste e imos por un camiño de terra que vai paralelo ó río. A 600 metros e á dereita está a villa.

Aspecto parcial do hipocausto.

Detalle do mesmo.

A 'VILLA' ROMANA DE SANTOMÉ, OURENSE

Situación. O conxunto arqueolóxico de Santomé está ó sueste da aldea de Santomé, na parroquia de San Bernardo de Tibiás, concello de Ourense.

Cronoloxía. O que vemos hoxe corresponde ó século III e principios do V d.C. construído sobre outro anterior.

Elementos de interese. Asentamento do tipo villa situado nun castro sen escavar. Conserva dous conxuntos habitacionais separados por unha rúa empedrada, un deles provisto de calefacción.

Situándonos na zona da dereita comprobamos una serie de estancias aliñadas fronte a un espacio rectangular que foi interpretado como un pórtico ou galería. A galería ten forma de L e estaría columnada e tería ventás de vidro. A ela ábreanse as estancias mencionadas e un patio interior que funcionaría como un *atrium* (adro) de casa romana típica. Ten muros de escasa altura, o que non permitiu establecer a situación das posibles portas de acceso.

A rúa, cunha extensión actual de 33 metros, está empedrada. Polo pouco desgaste que presentan parece que tivo pouco uso.

O sector que queda á dereita da rúa conservaba nalgunha estancia restos do lucido que debeu cubrir tódalas paredes, e un conxunto de estancias dotadas de calefacción. Se baixamos a modo por unhas escaleiras de poucos graos á man esquerda, aparece a rás do chan un van alintelado que comunica no interior da estancia cun conducto de calefacción. Polo interior desta estancia había unha canle adosada ó muro cunha fileira de lousas precedidas de ladrillos refractarios. Esta canle iría cuberta a súa vez con ladrillos frontais. Deste xeito, a estrutura consistiría nun banco oco adosado ó muro que serviría de conducción do ar quente. A boca de alimentación, a diferenza das cociñas, está situada no exterior. O oco pódese ver a carón das escaleiras.

Escavacións. Sondaxes nos anos 70, escavacións de 1983 a 1990, consolidación en 1995, escavación e consolidación en 2003. Pequenos anacos de lousa que diferencian a parte orixinal da reconstruída.

Materiais. Depositados no Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.

Accesos. Dende a cidade de Ourense, coller a estrada que vai a Velle (preto do campus universitario). Á altura da Lonía, despois de atravesalo río Loña por unha ponte, hai que coller á dereita pola pista asfaltada que vai a Canibelos e San Tomé. Ó pasa-lo indicador de San Tomé, coller o primeiro desvío á dereita.

Escadas dunha estrutura.

CAMPAMENTO ROMANO DE AQUIS QUERQUENNIS, BANDE – MUIÑOS, (OURENSE)

Advertencia. A meirande parte do xacemento permanece baixo as augas e só se pode visitar na seca. Fragmentos de tégula diferencian as partes orixinais das consolidadas.

Situación. Nos concellos de Bande e Muíños (Ourense).

Cronoloxía. Na antigüidade estaba á beira da Vía XVIII ou *Vía Nova* entre *Brácara* (Braga) e *Astúrica* (Astorga). Posiblemente foi construído para vixiala. Dátase entre comenzos da dinastía flavia (69-96 d.C.) e o reinado de Antonino Pío (138-161 d.C.). A unidade que o ocupaba podería ser a 'Cohors I Gallica', destacamento mixto de infantaría e cabalería.

Elementos de interese. É de forma rectangular, cunha muralla de esquinas redondeadas e torres defensivas e un foxo paralelo en "uve" de 5 metros de profundidade. O recinto ten catro portas, dúas escavadas. As construcións interiores están separadas da muralla por un *intervallum* de 11 metros.

A maioría das escavacións realizáronse no cuadrante noroeste do campamento sacando á luz parte dos elementos máis importantes:

A *Porta Principalis Sinistra*, de 23 metros de fachada. Suponse que tiña torres rectangulares nos extremos. Outra porta, escavada parcialmente, é a chamada *Decumana*, máis reducida.

Hai á vista tres barracóns de tropa ou *Centuriae*. Rectangulares, consisten en aliñacións afrontadas de habitacións, separadas por un patio central.

O que parece ser o *Valetudinarium* ou hospital está organizado en escancias rectangulares que dan a un patio columnado cun estanque central.

Consérvanse tamén restos de dous *Horrea* ou graneiros. Son de forma rectangular, con buratos de ventilación e levantados do chan por pilotes. Deberon ter cuberta abovedada.

Escavacións. Primeiras sondaxes nos anos 20. En 1947 o lugar foi inundado polo pantano de As Conchas de Unión Fenosa quen, dende 1975, autorizou e financiou as escavacións. A área escavada é o resultado dos preto de vinte anos de traballos posteriores.

Accesos. Saíndo dende Ourense pola estrada a Portugal, hai que pasar Celanova, Bande, e seguir ata chegar a Portoquintela. O chegar ó primeiro grupo de casas, collemos unha pista asfaltada situada na beira da esquerda.

Unha das portas reconstruída do campamento.

Aspectos parciais do recinto campamental.

Estructuras pétreas do conxunto.

Muralla do campamento.

CAMPAMENTO ROMANO DE CIDADELA, SOBRADO DOS MONXES (A CORUÑA)

Situación. En Sobrado dos Monxes, A Coruña. Controlaba o paso da mercadoría que, desembarcada en *Brigantium* (A Coruña), ía a *Lucus Augusti* (Lugo).

Cronoloxía. A *Cohors I Celtiberorum* (500 homes) estableceuse en Cidadela dende principios do século II d.C. ata o século IV, cando se trasladou a *Iulobriga* (Reinosa, Santander) abandonándose o campamento. Douscentos anos máis tarde foi reocupado por unha poboación xermánica. Sabémo-la unidade militar acantonada no campamento polo achado de máis de douscentos fragmentos de tellas nas que figura o seu nome.

Elementos de interese. O recinto é rectangular coas esquinas redondeadas. Consta de muralla e un foxo ó redor conservado só nalgunhas partes. Funcionaron como postos de vixilancia dous túmulos megalíticos reaproveitados ó norte e ó sudeste.

Dende o camiño, entramos polo lugar onde estaba a *Porta Principalis Sinistra*. Á esquerda e por dentro do sector escavado da muralla, a base dunha escaleira ou rampla de acceso, unha habitación adosada e un reforzo ou torre. Na habitación atopouse *in situ* un ara dedicada polo oficial Valerius Lupus á Fortuna. A muralla ten unha cara interior de boa factura e unha exterior peor traballada que quizáis ía cuberta cun terraplén de terra. Tamén está escavado o *intervallum*.

Deste sector parte unha franxa escavada cara ó centro do campamento. Os restos atopados nesta parte poderían corresponder ós *Horrea* ou almacéns.

No centro do campamento atopamo-lo *Principia* ou cuartel xeral. Á dereita e esquerda da entrada, dúas habitacións rectangulares e dous patios. Ó fondo atópanse as estancias, das que destaca un recinto central separado ou *Aedes*.

Voltando á *Via Principalis*, outro gran edificio que debe ser o *Praetorium*, ou residencia do xefe da gornición. Á dereita da porta, os restos de seis ocos que conforman a zona de vivenda. Estas habitacións están construídas sobre outras máis antigas.

Cara á esquerda, outro *intervallum*, a muralla e a *Porta Principalis Dextra*. Fóra dela, levas pegadas do foxo.

Logo da marcha dos romanos, o campamento foi utilizado por unha poboación xermánica. Os restos desta ocupación aproveitan parte dos edificios e dificultan a visión da estrutura campamental.

Escavacións. As primeiras nos anos 30. Retomáronse durante os 80 e 90. Cidadela é o único xacemento arqueolóxico propiedade da Xunta de Galicia e foi obxecto dun plan para a declaración de Ben de Interese Cultural.

Accesos. Dende Sobrado dos Monxes, cóllese a estrada que leva a As Cruces (estrada Sobrado-Teixeiro); a uns 200 metros á esquerda tomar unha pista asfaltada. O xacemento está a uns cinco kilómetros, ó carón da igrexa de Cidadela.

Unha das estruturas excavadas.

A MURALLA DE LUGO

Situación. Rodea a parte vella da cidade de Lugo e é un dos restos arqueolóxicos máis salientables do período romano en Galicia.

Cronoloxía. Probablemente foron construídas entre os anos 268/280 da nosa Era, nun momento de crise e apuro para o Imperio.

Elementos de interese. O seu perímetro aínda está completo e, a pesar das numerosas remodelacións, posúe restos dos lenzos orixinais en abundantes sectores. Tipoloxicamente a muralla ten un lenzo recto, ou lixeiramente curvado, interrompido por torres semicirculares intercaladas; portas de acceso e un adarve (parte superior) polo que se pode pasear. O sistema defensivo completábase cun foxo que discurría paralelo á muralla polo exterior.

As torres (ou cubos). Non teñen todas o mesmo diámetro. As menos anchas son as do sector da Mosqueira que, sen embargo, parecen as máis xenuínas conservando unha delas unha arcada de van. Pénsase que na antigüidade habería máis con varias plantas superpostas e tellado. Esta disposición permitía unha máis eficaz defensa do recinto urbano. Algúns autores mesmo falan de vidros e chemineas nelas o que faría pensar na hipótese de que puideron servir no seu día de cuarteis ós defensores da cidade.

As Portas. Actualmente hai dez portas pero só catro delas parecen ter sido feitas no momento da construción da muralla. E unha delas, a Porta Falsa, plantea problemas sobre a data da súa apertura.

A Porta de S. Fernando é moderna e abriuse na muralla para facilitar a expansión da cidade. Construíuse por onde entraba na cidade o acueducto - de orixe romana- que aínda permaneceu erguido en grandes tramos ata ben entrado o século XX.

A Porta Nova. É unha das catro orixinais, moito máis estreita, e está flanqueada por torres seccionadas debido ás reformas efectuadas no século

XIX. Pénsase que era a saída á vía que ía a *Brigantium* (A Coruña). Podería ser un dos sectores máis xenuínamente romanos da muralla. Nesta porta atopáronse inscricións e no paramento tiña un releve que foi trasladado ó Museo Provincial.

Porta do Bispo Odoario, é a máis moderna (1921) e ancha e ocupa o lugar que correspondía a un cubo.

Porta Miñá ou Porta do Carme: É a mellor conservada de todo o recinto. Presenta elementos constructivos reutilizados, como fustes de columnas. Entre esta porta e a de Santiago a maior parte dos cubos foron eliminados para face-la rúa que vai paralela á muralla, pódense ver no seu lugar contrafortes ou diferente cor na lousa.

Porta de Santiago. O aspecto é similar ó da Miñá pero con moitas reformas no arco; engadiron unha rampla de acceso ó adarve e refixeron a torre da dereita con lousa e bloques de granito reutilizados.

Porta do Bispo Aguirre e Porta do Bispo Izquierdo. Constitúen a parte máis moderna da muralla. Na segunda porta, pódese subir ó adarve. Comeza un bastión defensivo, mandado levantar por Isabel II a mediados do século XIX, que se desvía do trazado orixinal da muralla. O remata-lo bastión atopamo-lo vestixio máis xenuíno da muralla, a torre da Mosqueira, a única que conserva os corpos altos, nos que se aprecian dous ventanais. E a ela si guenlle outros tres cubos completos.

Porta de San Pedro. Ten baixada do adarve. Esta porta é de traza e orixe romanas pero sufriu continuos engadidos e reformas.

Porta da Estación. Abriuse a finais do século pasado para comunica-lo centro da cidade coa estación de ferrocarril.

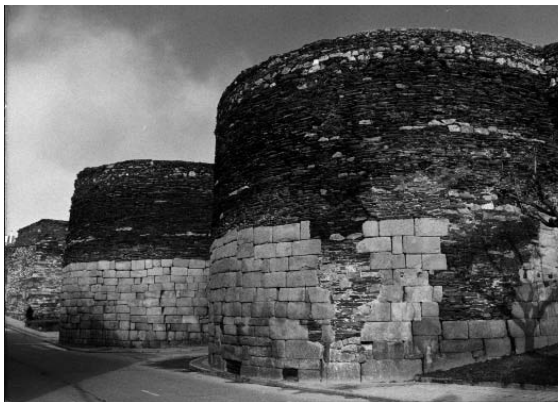
Porta Falsa. O nome ven da posibilidade de constituir unha saída oculta. Hai referencias da súa existencia na Idade Media e a súa orixe pode ser romana.

Os diferentes materiais presentes na muralla (lousa e bloques de granito) obedecen á abundancia de lousa na zona e a escasez de granito (resérvase para as portas e torres cercanas). Se cre que tivo máis cantidade de sillares de granito e que foron saqueados para usar noutras construcións.

Escavacións. Defendida no século XIX como obra romana cando varios concelleiros querían que fose demolida. En 1970, derrúbanse as casas que estaban adosadas á muralla descubríndose un cubo máis. Dende entón as actividades arqueolóxicas succédense e como resultado aparecen varias escaleiras que constitúen o sistema de acceso orixinal da muralla.

Materiais. Están depositados no Museo Provincial de Lugo.

Accesos. Se á cidade se chega en coche dende Santiago, Pontevedra ou Ourense, a porta máis próxima é a do Bispo Odoario; dende A Coruña ou Ferrol, a porta de San Fernando. Se se chega en tren, a porta máis próxima é a da Estación e se chega en autobús á Porta do Bispo Izquierdo.

*Na realización da muralla de Lugo
utilizáronse diferentes materiais constructivos,
na foto vense elementos graníticos e pizarras.*

Duas panorámicas xerais da muralla.

BAÑOS PÚBLICOS E PRIVADOS DE LUGO

Situación. Os restos das instalacións termais públicas de Lugo, están situadas no interior dun balneario actualmente en uso polo que a súa visita está restrinxida.

Cronoloxía. Século I despois de Cristo.

Elementos de interese. Das instalacións termais se conservan algúns muros e unha parte abovedada con fornelas. Estes restos corresponden ó que no seu día debeu ser un importante edificio termal. As termas romanas son un tipo de construción composta por unha serie de salas e piscinas, que conformarían o ambiente propio dos baños, e unha serie de lugares de esparcemento con espazos ó ar libre e equipamentos anexos variados. As instalacións termais teñen diferentes partes: sala para o baño quente (*cella caldaria* ou *caldarium*), outra para o baño frío (*cella frigidaria* ou *frigidarium*) e entre elas unha intermedia ambientada con calor moderada (*cella tepidaria* ou *tepidarium*). As de Lugo no precisan dun hipocausto para eleva-la temperatura da agua do *caldarium* xa que dispoñen, aínda hoxe, dun manantial de augas quentes.

Posiblemente o edificio destas termas públicas estaba estruturado, como era habitual, en dúas partes, unha destinada ós homes e outra ás mulleres. O paso ás instalacións termais realizábase a través dun gran vestíbulo localizado nas salas de vestiario ou *apodyterium*, único vestixio constructivo conservado nas termas lucenses, onde se colocaba a vestimenta en pequenas cuadrículas murais, confiándoa á garda dun escravo. Dende aquí, o usuario podía ir tomando o baño das diferentes salas e temperaturas.

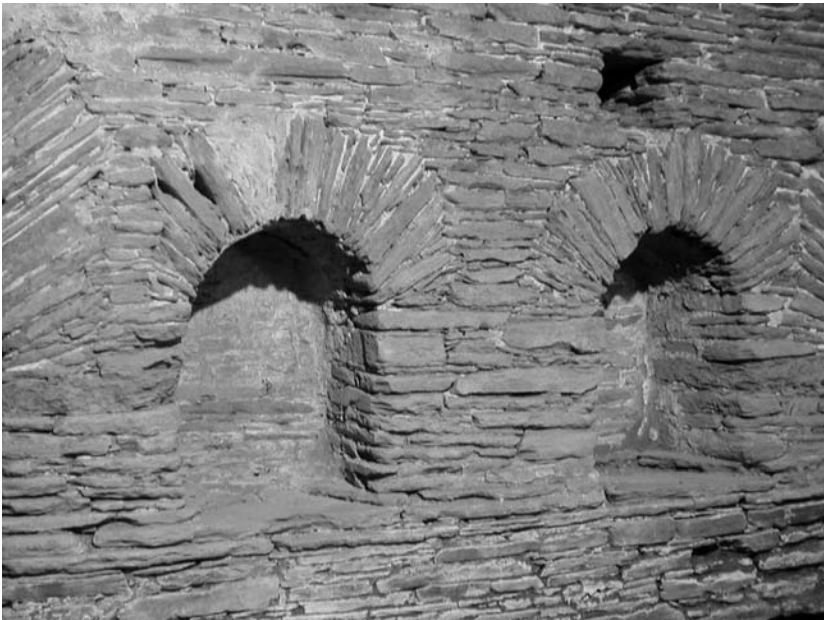
Pénsase que en Lugo tería que haber outras **instalacións termais públicas** e tamén privadas xa que unha casa romana de certa categoría podía te-los seus propios baños. Apareceron **hipocaustos** na cimentación de diferentes construcións pero éstos poden corresponder tanto ó sistema de calefacción da casa como ó dos baños. O aparecidos na praza de San

Domingos e rúas dos Cregos, Ánxel Fole e Montevideo, pénsase que poderían corresponder a baños privados. Ningún destes restos é visitable xa que a maioría foron destruídos.

Escavacións. A parte antiga da cidade de Lugo está protexida arqueolóxicamente o que quere dicir que calquera obra que se faga no chan ten que estar supervisada por un arqueólogo.

Materiais. Os abundantes materiais recuperados, incluídos varios mosaicos, trasladáronse ó Museo Provincial de Lugo.

Accesos. Os restos das termas romanas de Lugo, encóntranse nas instalacións actuais do Hotel Balneario, sito no barrio da Ponte. Para chegar a el hai que baixar pola estrada vella que leva a Santiago, á altura da ponte sobre o Miño, a uns 800 metros da cidade. O balneario está aberto todo o ano.

Detalle das termas públicas.

EXPLOTACIÓNS MINEIRAS, OURENSE

En Galicia, a minería de ouro supuxo a máis importante actividade económica desenvolvida durante o Imperio Romano aínda que a maioría dos xacementos mineiros non son doados de ver na paisaxe xa que adoitan confundirse con accidentes xeográficos.

Hai dous tipos de xacemento e de explotación: nos **primarios** o mineral está encaixado na rocha, a extracción do mineral realízase mediante unha **corta** a ceo aberto facendo estalar a rocha. Para iso introdúcese cuñas de ferro ou de madeira empapada en auga entre as fisuras, ou utilízanse alternativamente lume e auga.

Explotacións deste tipo pódense ver no val do Lor e a serra do Courel, como as **minas do Torubio e da Toca** na cabeceira do río Lor. A poboación máis cercana é Lousada e chégase pola estrada que vai de Folgoso ó Cebreiro.

Outro sistema eran os pozos ou galerías escavados para atacar directamente os filóns.

Nos xacementos **secundarios**, o mineral está no aluvión procedente da erosión dos primarios e extráese polo lavado dese sedimento ou aluvión. Unha variante evolucionada é o **Montefurado** no Sil (a 14 km. de Quiroga, en dirección a O Barco de Valdeorras), unha obra de enxeñería da que quedou un 'furado' que ten 75 m. de longo, 11 de ancho e 17 de altura. Por el desviáronse as augas do río o que permitiu recolle-lo ouro de entre o sedimento deixado no leito seco. Un pozo no medio do túnel posibilitaba, unha vez tapado este e desviando agora as augas ó seu leito natural, rescata-los sedimentos cos restos de ouro nel depositados.

Outra técnica empregada era a de facer cortas na base do aluvión polas que pasaba a auga e deste xeito derrubalo para o seu posterior lavado. A versión máis monumental deste sistema era a chamada polos romanos **ruina montium** e consistía en fura-lo aluvión cunha rede de pozos e galerías polas

que se facía caer repentinamente unha masa de auga almacenada nun depósito enriba del. A auga e mailo aire desplazado por ela producían a caída do monte e o aluvión era arrastrado para o seu lavado e a decantación do ouro. A mostra máis espectacular deste sistema son as Médulas de Carucedo, que aínda que en tempos romanos formaban parte da mesma provincia actualmente atópanse fóra de Galicia.

Contra o que comunmente se pensa, a man de obra estaba composta por escravos, condenados a traballos forzados, e tamén homes libres. Había mesmo soldados, membros da *Legio VII Gemina*. A maioría deles vivirían en castros creados entón, de nova planta, como o **castro de Vilar** en Folgoso do Courel e mailo de **Santa María de Castro** en Cervantes.

Durante a época flavia (último cuarto do século I) o ouro extraído no noroeste supoñía o 7% da produción de todo o Imperio. A produción da Gallaecia e Lusitania segundo Plinio o Vello, sería duns 6.500 kg, de ouro ó ano, que se extraerían dunhas 500 minas abertas ó longo de tres séculos. Nelas traballarían entre 10.000 e 15.000 homes que removerían 600 millóns de metros cúbicos de terra.

Vivenda do castro de Vilar.

Construccions defensivas no castro de Vilar.

Vista xeral do Monte Furado.

STA. EULALIA DE BÓVEDA, LUGO

Situación.

O monumento de Santa Eulalia de Bóveda ubícase na aldea do mesmo nome, a 14 quilómetros da cidade de Lugo.

Cronoloxía.

Nalgunhas investigacións chégase á conclusión de que o edificio fíxose a finais do século IV modificando outro anterior. As fases poderían quedar resumidas en:

1. Existencia dunha construción de entre o século II e IV d. C. quizáis de carácter relixioso ou ritual.

2-Sobre o século IV d. C. transformaríase no que vemos hoxe, de dúas plantas e tres naves, e realizaríanse as pinturas.

3- Sobre os séculos VII, XI (ou aínda despois), sería reutilizado como cripta na planta baixa e como igrexa na planta alta.

Elementos de interese.

O primeiro que se ve é o adro ou nártex, un espacio rectangular semipechado por dous pilastróns e dúas columnas no que se poden ve-los arranques dunha bóveda.

Neste espacio hai varios sillares con relevos de figuras danzantes en grupos ou ailladas sostendo grinaldas ou algo semellante por enriba da cabeza.

Dentro do pórtico, a esquerda e dereita hai relevos con aves. O máis interesante é a escena de dous eivados que mostran ou tratan de curar as súas deformidades.

Na fachada ábrese unha porta con arco (case de ferradura) de ladrillo que debeu estar cuberto e enmarcado cunha moldura. Ás dúas beiras da porta hai dúas ventás rectangulares con triángulos de descarga por onde pasaba a luz.

No interior, atopamos un espazo cuberto con bóveda de cañón decorada con pinturas. Tamén existiu unha cenefa de mármore en todo o recinto.

Nos muros laterais existen dúas fornelas alinteladas de finalidade descoñecida. Mesmo puideran ser vans que comuniquen con outras estancias aínda soterradas.

Este monumento alberga un dos conxuntos máis importantes de pintura mural da Hispania romana. No que queda da bóveda e nos lados menores do recinto inferior, consérvanse pinturas sobre estuco en varias cores que representan, nos espazos deixados por un reticulado de motivos vexetais, diversas aves picoteando acios de uvas.

Este oco crese que foi unha única nave que logo se dividiu en tres mediante uns arcos sobre catro columnas de mármore que rodeaban un estanque rectangular ou “piscina”. Esta, xunto cunha serie de canles que cruzan o recinto e debaixo dos muros, pensouse que tería unha función cultural ou salutífera. Segundo as últimas escavacións, non é máis que unha especie de arqueta de regulación das diferentes entradas de augas que evitaría a humidade no edificio. O estanque tapouse en certo momento da vida do monumento, ata que foi descuberto de novo nos anos 50 do século XX.

Ao fondo da nave, pasando un arco similar ó da entrada, hai un espazo máis estreito ao que se abre unha ventá de dobre folla e unha escaleira que se cre levaba á planta superior, ademáis duns graos encaixados na parede NE. A planta superior foi totalmente destruída agás un anaco de muro.

As incógnitas sobre a función do edificio, a súa adscripción cultural e o seu significado, deron lugar a múltiples interpretacións baseadas nos restos atopados e na decoración, das que destacamos as que siguen:

- 1- Sería un “ninfeo”.
- 2- Un lugar de curación.

- 3- Lugar de curación e culto a Isis ou Serapis.
- 4- Un lugar de enterramento pagán, pero con posterior reutilización cristiá.

Escavacións.

Segundo a documentación do século XVIII o edificio, tido por outra igrexa, era coñecido, visitable e adaptado ás necesidades litúrxicas; o chan foi terraplenado para facer enterramentos o que ocultou a nave inferior. Hai noticias de escavacións furtivas a principios do século XX. Despois de darse a coñecer, en 1926, a existencia do monumento, realízase a primeira escavación oficial. En 1956, novas escavacións na piscina e o seu desaugue. Nos anos 70 constrúese sobre a edificación unha cuberta protectora. En 1989 realízanse intervencións arqueolóxicas para estudar parte do sistema de canalización incluídas nun plan para restaurar o edificio. O monumento foi declarado Ben de Interese Cultural en 1931.

Accesos.

Dende Lugo, dirixirse á estrada N-550 (a Santiago, Pontevedra e Ourense). Pasar a gasolinera, nas dúas beiras, o paso a nivel, coller a desviación a Friol (Hotel Santiago) e, á esquerda, a estrada a Vilamaior de Negral, cruzar a ponte do río Mera e así chégase a Sta. Eulalia. O monumento está debaixo da igrexa. A entrada é gratuíta co seguinte horario de visita: de xuño a setembro de 11 a 19 horas e nos festivos de 11 a 14 horas. De outubro a maio de 11 a 17 horas e os festivos de 11 a 14 horas. Os luns está pechado. A persoa encargada do seu coidado vive na aldea.

Entrada ao conxunto monumental.

Sillar granítico con relieves de figuras humanas.

Diferentes detalles dos motivos xeométricos, florais e de aves, no interior.

Vista parcial do conxunto.

A TORRE DE HÉRCULES, A CORUÑA

Situación. Na cidade da Coruña.

Cronoloxía. Construída en época romana, no século II d. C. Funcionou como faro de navegación ata a Idade Media. Estivo en ruínas ata o século XVII, restaurada en 1682 coa colocación dunha escaleira de madeira que atravesaba as bóvedas ata a parte superior. A forma que ten hoxe é produto dunha reconstrución completa rematada en 1791. Esta obra neoclásica engadiu, sobre o edificio romano, un novo remate de tres corpos para aloxa-la linterna e cubriuna toda ela con fábrica de granito.

Os vestixios romanos. Son a parte principal da súa estrutura interior. En altura, a torre romana, duns 30 metros, coincidiría coa actual. Os muros forman unha planta cadrada dividida en catro partes iguais por unha separación en forma de cruz, dando lugar a catro estancias que estarían comunicadas de dúas en dúas.

Na construción da torre empregáronse diferentes aparellos romanos: o *opus quadratum* (sillares) foi empregado ó redor dos vãos e nas esquiñas do edificio ata arriba, de *opus vittatum* (mampostería en fiadas horizontais) están feitos tódolos muros, e de *opus caementicium* (cachote e morteiro de cal e area usado nos recheos) o interior dos muros e as bóvedas que separan os diferentes pisos. As bóvedas foron furadas para deixar paso ás escaleiras actuais e nelas pódese ver este tipo de aparello.

Algúns dos vãos do edificio romano reaproveitáronse para facer algunhas das ventás actuais e outros foron cegados. No piso da plataforma superior hai un enlousado de sillares de granito que posiblemente sexa tamén da obra romana.

Quizais o máis representativo do edificio romano, e que xa non existe, sería unha rampla ou escaleira que, polo exterior, ascendía dando voltas. Pénsase que as bandas que percorren o exterior do edificio actual corresponden ás ramplas orixinais e que se fixeron en lembranza daquelas. Á beira da torre hai unha inscrición romana gravada sobre unha rocha e protexida por unha construción feita en 1791. A lectura máis válida é a realizada por Hübner:

MARTI/ AVG.SACR/G.
SEVIVS/LVPVS/ARCHITECTVS/ AEMINIENSIS
LVXITANVS EX Vº

“Consagrado a Marte Augusto. Gaio Sevio Lupo, arquitecto de Aeminium (actual Coimbra), Lusitano, en cumprimento dunha promesa”

Escavacións. A primeira escavación realizouse en 1945 e outras dúas na década dos 90. Da última quedan restos visitables entre os que destacan a posible cimentación romana do muro perimetral que a rodeaba polo exterior. Hai tamén elementos pertencentes a diferentes fases deixados como testemuñas.

Materiais. Na mesma torre e no Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón (A Coruña).

Accesos. A visita á torre é previo pago dunha entrada. Chégase ben dende calquera punto da cidade. En coche ou andando: dende o porto polo Paseo Marítimo, dende o Concello pola rúa de Orillamar e dende Riazor ou o Orzán pola estrada de circunvalación.

Panorámica xeral.

VÍAS E PONTES. OS CAMIÑOS DA ROMANIZACIÓN, OURENSE

Unha das características do Imperio Romano que dende sempre chamou a atención é a súa rede de estradas, as vías, unha tea de araña de camiños empedrados que, perfectamente organizada, unía Roma cos lugares máis apartados do Imperio.

Nun primeiro momento as vías servirán trala conquista para o control político e administrativo dos novos territorios e, despois, para a súa explotación económica. A súa construción implicaba xa unha romanización do territorio. Os produtos e as xentes que transitaban por elas suporían logo a romanización da poboación.

AS VIAS

En todo o Imperio as vías responden a unhas características determinadas axustándose despois ás peculiaridades de cada zona. Ó longo das estradas colócanse *miliarios* marcando a distancia dunha milla romana (entre 1.480 e 1.670 m.); son uns grandes cilindros de pedra onde ademáis de sinala-las millas figura o nome do emperador que mandou construír ou repara-la vía. Pódese ver un conxunto deles en Lobios ó pe da XVIII.

As principais vías que cruzaban Galicia comunicaban Braga con Astorga. A Vía XVIII ou *Vía Nova*, ía polo sur da provincia de Ourense. A Vía XIX pasaba antes por Lugo como tamén o facía a XX pero pola costa, polo que se chama "*per loca maritima*".

A XVIII debeu ser rematada baixo o emperador Tito, no ano 79 d.C., e reparada no século II e no IV. Pódese ver a restauración dun dos seus tramos ó seu paso por Lobios.

A Vía XIX debeu ser construída na época de Augusto (primeiros anos do século I) para facilita-la conquista romana do noroeste. O seu uso frecuente fixo que tivese que ser reparada xa no século I, no II e a principios do III.

A XX, quizais da mesma época da XVIII, foi reparada nos séculos III e IV.

PONTES

A presenza dunha ponte romana testemuña o paso dunha vía. Tradicionalmente, tódalas pontes antigas téñense en Galicia por romanas; pero a realidade é que a maioría delas pertencen á época medieval (aínda que en moitos casos constrúense sobre unha romana).

En Galicia só se conservan dúas pontes totalmente romanas:

Ponte Bibei. Situada sobre o río Bibei entre Trives (Ourense) e Queiroga (Lugo). Esta construída sobre a Vía XVIII e hoxe da paso á estrada N-120 de Ponferrada a Ourense, polo que a súa localización é fácil.

Mide 75 m. de longo e 22,5 de alto. Conserva os ocos da cimbra (armazón para levanta-los arcos). Está construída con grandes perpiaños alternando en soga e tizón e é un dos mellores exemplos da Península. A vía chega a ela a través dos impresionantes cóbados do Larouco, salvando o desnivel do val do Bibei. Foi construída en tempos de Traiano (98-117).

Ponte de Freixo. Está, xunto cunha ponte nova, sobre o río Arnoia, entre Celanova e Cartelle, ó pé do pobo de Freixo (Ourense). Ten tallamares augas arriba, conserva os buratos da cimbra e pódense ve-los restos dos trasdous dos arcos ó faltarlle o coroamento.

Cómo chegar: Se antes visitamos ó castro de Castromao seguimo-la pista pola que chegamos a Castromao, ó chegar ó cruce coa estrada principal deberemos coller á dereita e xa na estrada á esquerda (hai sinal cara á Gandarela e Buratiña). Pasamos Gandarela e Buratiña ata Freixo e seguimo-la estrada sen desviarnos ata chegar á ponte. A romana está xunto á presa do muíño, a carón dun merendeiro.

Ademáis destas dúas existen en Galicia moitas que na súa orixe foron romanas, fábrica que só conservan nas súas cimentacións. Delas as máis coñecidas son as de Ourense e Lugo, sobre o Miño, ou a da Cigarrosa (Ourense) sobre o Sil, aínda que o seu aspecto é resultado das remodelacións feitas en época medieval.

Miliarios e calzada romana en Lobios.

Vista xeral e detalle da ponte de Freixo.

VILLA DE LOVELHE, VILA NOVA DE CERVEIRA

Vigiando a fronteira do rio Minho, o Forte de Azevedo ou de Lovelhe, fortaleza abaluartada do século XVII, instalou-se sobre as ruínas de duas *villae*, uma romana e outra alti-medieval, que por sua vez se haviam já sobreposto às construções de um pequeno castro agrícola da Idade do Ferro. Este aro arqueológico, como tem sido designado, integra ainda, aliás, outros vestígios, como os alicerces da antiga igreja paroquial e dois fornos.

As ruínas destas *villae* parecem ocupar as vertentes da colina voltadas ao rio Minho, tendo sido parcialmente destruídas pela abertura de uma estrada moderna. O local encontra-se ainda em escavação arqueológica, constituindo o sector mais interessante para o visitante aquele que se localiza face à estrada, na base da colina, junto à ponte internacional em construção.

Ali pode ver-se um conjunto de ruínas que documentam as diversas fases de ocupação humana da encosta. O grande muro de sustentação, que atinge os quatro metros de altura, é da Idade do Ferro e constituía o suporte de uma plataforma do castro, podendo observar-se ainda, a cotas diferentes, os restos de duas habitações de planta circular.

Os restantes muros correspondem a diferentes fases construtivas da *villa* romana e da sua sucessora suevo-visigótica. Da primeira, datada de entre os finais do século I e os séculos IV-V, encontraram-se diversos elementos qualificantes, como restos de mosaicos policromos e uma taça em pedra que devia pertencer ao *impluvium* (tanque) de um pátio. Por razões que se desconhecem, esta residência senhorial terá sido abandonada ou destruída, sendo feita mais tarde nova construção, aproveitando os alinhamentos e materiais de construção romanos, que tem vindo a ser caracterizada como uma *villa* suevo-visigótica, com cronologia entre os séculos V e VII.

A estação é facilmente acessível a partir da auto-estrada A3 (Porto-Valença), saindo-se na direcção de Vila Nova de Cerveira pela estrada nacional 13. À entrada da Vila, do lado direito, encontra-se sinalização para o Forte de Lovelhe, onde se situa a *villa*.

Bibliografia

Almeida, Carlos A. B. – *A arqueologia proto-histórica e romana do concelho de Vila Nova de Cerveira*. Vila Nova de Cerveira: Câmara Municipal, 2000.

Aspecto geral das construções da vilha.

PONTE ROMANA DE CHAVES, CHAVES

A designada ponte romana de Trajano era um dos principais elementos da antiga cidade de *Aquae Flaviae* e eixo de atravessamento sobre o Tâmega da via que ligava Braga a Astorga.

Construída em sólida cantaria de granito, com grandes aduelas e olhais de volta perfeita, possuirá 18 arcos, dos quais apenas 12 são actualmente visíveis. Implantados no meio da ponte, de um e outro lado do tabuleiro, existem dois padrões com inscrições romanas, interpretados modernamente como reproduções, tanto mais que o original de um deles apareceu em 1980 em dragagens no rio. Uma das colunas, conhecida como “padrão dos povos” data do ano 79 e é uma inscrição honorífica aos imperadores da dinastia flávia, Vespasiano, Tito e Domiciano, e a outras autoridades romanas, dedicada, sem que se mencione o motivo, por *dez ciuitates* ou povos do convento bracarense, neles se incluindo os aquiflavienses. O segundo padrão identifica os mesmos aquiflavienses como responsáveis pela edificação da ponte, o que teria acontecido nos começos do século II, no tempo do imperador Trajano.

A ponte, classificada como monumento nacional, situa-se em área central da cidade, não havendo qualquer dificuldade na sua localização.

Bibliografia

Rodríguez Colmenero, Antonio – *Aquae Flaviae*. I. Fontes epigráficas da Gallaecia Meridional Interior. 2ª ed. Chaves: Câmara Municipal, s.d. [1997], p. 418-428

Dois aspectos gerais da ponte.

GEIRA ROMANA, TERRAS DO BOURO

A designação “Geira” refere-se ao nome por que é conhecido na Serra do Gerês um extenso troço de via romana que partindo de *Bracara Augusta* (Braga) se dirigia a *Asturica Augusta* (Astorga). Trata-se da chamada *via nova*, ou via nº XVIII do Itinerário de Antonino (séc. III), assim tratada por pretender substituir, em menor distância, um caminho anterior que ligava aquelas cidades, passando por *Aquae Flaviae* (Chaves).

Como instrumento fundamental da organização do Império, a construção de estradas era objecto de planeamento cuidado e execução qualificada, requerendo os necessários trabalhos de manutenção. Assinalando a distância ao destino de milha a milha (a milha romana equivale a 1,48 km), os marcos miliários registam, quando não são anepígrafos, o nome do imperador associado à obra. Pelo percurso, *mansiones* e *mutationes*, proporcionavam aos viajantes albergaria, alimento e mudas de cavalos.

No troço da Geira podem percorrer-se extensos tramos de calçada romana, observando-se nos pontos coincidentes com diversas milhas ou deslocados, muitas dezenas de miliários, com e sem inscrições. Em algumas milhas o número de marcos ultrapassa por vezes as duas dezenas, o que faz deste troço da via XVIII um dos mais importantes conjuntos do género conservados em todo o mundo romano.

Perto da Bouça da Mó (milha XXX) foram identificadas e escavadas as ruínas de uma *mutatio*, hoje habitualmente submergidas pelas águas da albufeira de Vilarinho das Furnas. Uma milha adiante, no Bico da Geira, depara-se o viajante com uma pedra romana, de onde foi extraída a pedra para talhar alguns dos miliários. Por alturas da milha XXXIII, junto ao antigo viveiro das trutas, pode observar-se outra pedra e os arranques da ponte de S. Miguel, de típica construção romana com belos silhares almofadados. Os miliários assinalam os diversos tramos da via com referência aos imperadores em cujos reinados foi construída ou objecto de trabalhos de manutenção, dos

quais os mais antigos são Tito e Domiciano, podendo datar-se assim a sua abertura em torno do ano 80.

O trecho melhor preservado e que pode ser objecto de uma estimulante visita conserva-se na área do Parque Natural da Peneda-Gerês, podendo partir-se de S. João do Campo e fazer um percurso de várias milhas, devidamente sinalizado, ora de carro, ora a pé, por bucólicas e sugestivas veredas, até à fronteira da Portela do Homem.

Bibliografia

Baptista, António M. [et al.] – *A Via XVIII do Itinerário de Antonino na Serra do Gerês-Xurés*. Braga: Parque Nacional da Peneda Gerês/Parque Natural da Baixa Limia-Serra do Xurés

Miliarios romanos.

TERMAS DO ALTO DA CIVIDADE, BRAGA

Equipamento público essencial numa cidade, os edifícios termais constituem um dos programas arquitectónicos típicos do urbanismo de Roma. Não obstante a sua variabilidade e adaptação às circunstâncias locais, as termas traduzem sistematicamente um percurso de utilização com espaços e funções padronizados, que ilustram não só o sentido higiénico mas antes de mais o cuidado com o corpo e a sociabilidade que eram apanágio da civilização romana.

Na colina mais alta de *Bracara Augusta*, designada como Maximinos ou Alto da Cividade, foram instaladas aquelas que são, até à data, as únicas termas conhecidas da cidade romana, se bem que outras devam ter existido.

O primeiro complexo termal foi fundado nos inícios do séc. II, sobre um edifício anterior de função ainda não esclarecida. Tratava-se então de uma construção de planta rectangular e orientação NO.-SE., com dimensões na ordem dos 44 por 12 metros, definida por muros sólidos, assentes na rocha natural e com um aparelho de boa qualidade, composto por silhares de granito paralelepípedicos, dispostos em fiadas horizontais relativamente homogéneas. A área melhor preservada refere-se aos espaços aquecidos, onde são visíveis os colonelos dos hipocaustos, feitos de tijoleiras quadradas, que sustentavam um pavimento sob o qual circulava o ar quente.

Como é compreensível num estabelecimento desta natureza, sujeito a intenso uso e degradação, e também devido certamente a razões de ordem social, as termas da Cividade foram objecto de diversas ampliações ou remodelações, designadamente nos finais do séc. II/inícios III, entre finais do séc. III e começos do IV e ainda em meados do séc. IV.

O projecto melhor conhecido corresponde ao edifício termal feito nos finais do séc. III/inícios do IV. A nova planta reorganiza por completo os espaços funcionais e dota a construção de um novo corpo avançado, voltado a Poente e que através de uma colunata dava acesso à extensa *palestra*, ou zona

de lazer e exercício ao ar livre. O aparelho construtivo dos muros que agora compõem o edifício nada têm que ver com o tipo alti-imperial acima descrito; as paredes fazem-se agora de pedra mais miúda e irregular, recorrendo-se a fiadas de tijoleira para nivelamento e colmatação dos interstícios. A visita às termas do Alto da Cividade constitui assim excelente oportunidade não só para apreender as modalidades da sua utilização como também para observar a evolução das técnicas e sistemas construtivos ao longo de mais de duzentos anos da vida do Império.

As termas, classificadas como monumento nacional, situam-se numa zona central da cidade de Braga, a poucas centenas de metros, por exemplo, da Sé. Têm acesso pela Rua Dr. Rocha Peixoto, perto do Museu D. Diogo de Sousa.

Bibliografia

Martins, Manuela – *Termas Romanas do Alto da Cividade*. [Bracara Augusta. Roteiros Arqueológicos, 1]. Braga: Unidade de Arqueologia Univ. do Minho, 2000

Martins, Manuela – *Bracara Augusta, Cidade Romana*. Braga: Unidade de Arqueologia Univ. do Minho, 2000

Aspecto geral das termas.

SANTUÁRIO DA FONTE DO ÍDOLO, BRAGA

Situado já no exterior do traçado da muralha, o monumento da Fonte do Ídolo é o único santuário romano conservado em *Bracara Augusta* e um dos mais importantes da Península.

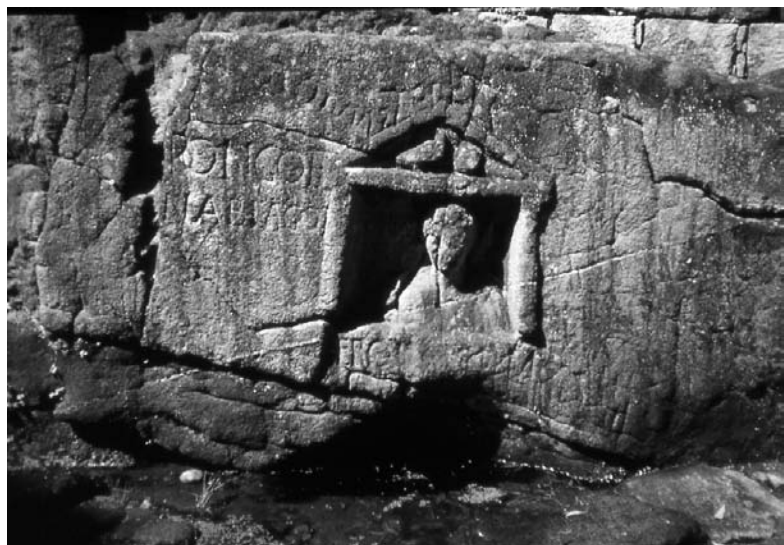
Trata-se de um santuário rupestre, isto é, talhado num afloramento rochoso natural, onde se esculpiram figuras e gravaram inscrições. A interpretação destas últimas permite entender que o monumento terá sido dedicado a uma divindade aquática – Tongoenabiago, talvez representada pela figura esculpida dentro de uma edícula – por um cidadão de nome Celico Fronto, natural da cidade de Arcóbriga e que porventura poderá corresponder à figura togada de maiores dimensões.

A cronologia precisa do monumento e a própria interpretação das inscrições são ainda matéria de debate entre os especialistas, mas escavações realizadas no local detectaram aras e elementos de colunas que sugerem a existência de um templo.

O santuário rupestre da Fonte do Ídolo, classificado como monumento nacional, está a ser objecto de um projecto de requalificação e valorização. Situa-se numa zona central da cidade, acedendo-se ao sítio pela Rua do Raio, nº 390.

Bibliografia

Martins, Manuela – *Bracara Augusta, Cidade Romana*. Braga: Unidade de Arqueologia Univ. do Minho, 2000

Panorámica geral e pormenor da fonte.

VILLA DE PERRELOS, FAMALICÃO

As ruínas desta *villa* correspondem a vários espaços funcionais, destacando-se os pilares de assentamento do piso de um hipocausto e várias salas e compartimentos, um dos quais relacionado com a actividade de metalurgia, uma vez que se se achava repleto de escórias de fundição.

A estação arqueológica, em escavação desde há vários anos e que se encontra em processo de classificação e valorização, deverá corresponder à parte rústica de uma grande propriedade agrária, devendo encontrar-se a habitação senhorial, mais rica e com pavimentos de mosaicos (de que se encontraram já algumas tesselas) nos amplos terrenos aplanados contíguos, no sopé de um povoado proto-histórico, o Castro de S. Miguel-o-Anjo. A ocupação desta vila ter-se-á iniciado no Alto Império, verificando-se um segundo momento, com diversas obras, entre século IV e as centúrias seguintes.

A cerca de 150 metros pode o visitante observar os restos de uma extensa necrópole medieval (sécs. IX-XIII), de que foram escavadas mais de meia centena de sepulturas, junto ao antigo templo, de raízes românicas, de S. João ou Santa Maria de Perrelos.

O acesso à estação arqueológica pode fazer-se a partir de Famalicão, de onde dista poucos quilómetros, pela Estrada Municipal nº 206, no sentido de Guimarães. Deverá depois voltar-se à direita no sentido de Riba d’Ave e seguir até à freguesia de Delães, voltando-se à esquerda em frente à igreja matriz. A partir daí o “Campo Arqueológico” encontra-se sinalizado.

Bibliografia

[Oliveira, Felisbela] – “Estação Arqueológica de S. João de Perrelos: um espaço histórico muito interessante”. *Páginas Verdes 2002*. Porto, 2002, p. 68-69

Área termal.

VILLA DE SENDIM, FELGUEIRAS

Descoberta casualmente por ocasião de uma obra de construção civil, a *villa* de Sendim tem vindo a ser objecto de trabalhos arqueológicos há cerca de uma década, que puseram à vista um significativo conjunto de espaços da sua parte urbana ou senhorial.

As ruínas, que se encontram em processo de musealização, exibem várias dependências da residência, podendo observar-se o peristilo, ou pátio central que estruturava a *domus*, com os seus corredores envolventes, com cerca de vinte metros de extensão, a zona de hipocausto das instalações termas, associada a um tanque, uma área de cozinha e serviços e vários outros compartimentos (*triclinium*, ou sala de refeições, *cubicula* com serventia de alcova ou outros fins), alguns deles com pavimentos decorados com mosaicos policromos, havendo também indícios de que a *villa* teria dois pisos.

O diversificado espólio exumado nas escavações, entre o qual se destaca um interessante conjunto de utensílios agrícolas em ferro, aponta para uma ocupação desta *villa* romana a partir da segunda metade do século III e durante o século IV. Nos inícios do século seguinte, a casa entre em declínio, sendo abandonada e destruída por um incêndio provavelmente em meados do século V.

Para chegar à estação arqueológica, a partir da cidade de Felgueiras deve tomar-se a estrada nacional 207, em direcção a Fafe. Cerca de 2,5 km adiante, um desvio com cerca de 1 km conduz a Sendim, encontrando-se a *villa* junto à igreja matriz daquela freguesia.

Bibliografia

Pinto, José M. Mendes – *Villa Romana de Sendim. Felgueiras*. Felgueiras: Câmara Municipal, 1999 (desdob.)

*Aspecto geral da villa, vendo-se um compartimento
com pavimento de mosaico.*

ALVARELHOS, TROFA

O aglomerado populacional deste sítio arqueológico terá tido origem numa comunidade aqui estabelecida na Idade do Ferro, da qual foram encontrados restos de habitações de planta circular. Conhecem-se mal os vestígios arqueológicos desta fase, mas uma lápide funerária aparecida no local desvenda o nome do grupo étnico aqui sediado, que seriam os Madequisenses.

Com a romanização, a implantação estratégica do povoado, situado junto à grande via que ligava *Cale* (o Porto) a *Bracara Augusta* (Braga) ter-lhe-á propiciado um assinalável desenvolvimento urbano, traduzido pelo traçado ortogonal dos seus arruamentos, com um alinhamento Norte-Sul, pela existência de edifícios públicos e pelo achado de alguns objectos reveladores de um gosto requintado, para além de um importante tesouro monetário.

A principal área visitável da estação arqueológica corresponde a uma espécie de praça, identificada como um hipotético mercado, ladeado por construções de carácter habitacional e, a Noroeste, por um edifício de prováveis funções oficiais, tendo em conta a descoberta de um forno de fundição de bronze e vidro.

A cronologia da maior parte destas construções situa-se entre os séculos I e II, se bem que o povoado tenha tido ocupação até ao século V, altura em que terá sido abandonado.

A estação arqueológica, que se encontra classificada como monumento nacional e tem em curso um projecto de valorização, pode atingir-se a partir da estrada nacional 14 (Porto-Braga). Após o centro da Trofa, no sentido do Porto, deve voltar-se no sentido de Vila do Conde no cruzamento da Carriça, encontrando-se depois o sítio sinalizado e a poucos quilómetros.

*Vista geral da estação arqueológica,
vendo-se em primeiro plano algumas sepulturas medievais.*

Pormenor das construções.

Um aspecto da “praça” central.

SANTUÁRIO DE PANÓIAS, VILA REAL

Documentado desde o século XVIII e conhecido durante muito tempo como Fragas de Panóias, este santuário rupestre romano, construído entre os finais do século II e os inícios do III, apresenta características que o tornam singular na Península.

Ao visitante que actualmente ali chega, apresenta-se como um conjunto de grandes penedos graníticos, em três dos quais podem ver-se diversas cavidades, de diferente tipologia, entalhes, escadas de acesso e outros elementos de difícil interpretação para os mais desprevenidos. Num dos penedos, o primeiro, apercebem-se ainda restos de inscrições, de custosa leitura também para os não especialistas.

As quatro inscrições conservadas, três em latim e uma em grego, bem como uma outra epígrafe latina que foi destruída mas de que existem registos, forneceram aos estudiosos a chave interpretativa do sítio, se bem que certos aspectos permaneçam ainda em discussão. O santuário foi mandado construir por Gaio Calpúrnio Rufino, um provável alto funcionário provincial, e era dedicado ao deus Serápis, deus dos deuses “Severos” ou infernais, bem como aos deuses da comunidade indígena que habitava a área.

O culto, de ascendência oriental, envolvia o sacrifício de animais, servindo as diversas cavidades talhadas na rocha quer para o derramamento do seu sangue, quer para queimar as vísceras ou assar a carne, que era consumida num ritual iniciático frente ao altar de Serápis. O percurso dos adoradores da divindade concluía-se na terceira fraga, com a ritualização da morte e ressurreição dos iniciados.

O aspecto original de Panóias seria todavia bem diverso do actual, tendo em conta que algumas das rochas terão sido destruídas e em todas as conservadas, bem como talvez noutros locais, existiram pequenos templos, dos quais sobrevivem apenas os entalhes da respectiva base. O actual visitante de Panóias, distante no tempo dos cultos que ali se praticaram, pode ainda assim

aproximar-se um pouco dos *mysteria* evocados naquelas fragas pela aridez mágica do lugar, onde o absoluto silêncio ou o vento, quando ocorrem, parecem transmitir vagos rumores desses deuses de antanho.

O santuário, classificado como monumento nacional e em processo de musealização, é facilmente acessível a partir da cidade de Vila Real, da qual dista apenas 7 km, devendo tomar-se a Estrada Nacional nº 322, no sentido de Sabrosa. O percurso encontra-se sinalizado.

Bibliografia

Museu Municipal Abade Pedrosa (coord.) – *Área Arqueológica de Alvarelhos: memória e identidade*. Santo Tirso: Câmara Municipal, s.d. [1998].

Cavidades artificiais numa rocha.

Duas panorámicas das rochas com cavidades do santuario.

Inscrição latina rupestre.

Rocha com diversas tipologias de cavidades.

CASA DO INFANTE, PORTO

A “Casa do Infante”, onde se pensa ter nascido D. Henrique, o Navegador, é um dos principais imóveis históricos civis da cidade do Porto, tendo resultado de uma década de pesquisas arqueológicas abundantes ruínas e outros vestígios, correspondentes a várias épocas.

Entre os achados mais notáveis conta-se a descoberta dos primeiros mosaicos romanos da cidade do Porto, provavelmente a antiga *Cale* das fontes clássicas. Os mosaicos pavimentam duas salas de um grande edifício organizado em volta de um provável peristilo, correspondendo aparentemente a uma ocupação tardia, dos séculos III-IV.

Os mosaicos, policromos e com motivos geométricos, foram encontrados em deficiente estado de conservação, pelo que foi decidido protegê-los, deixando-se à vista uma réplica com a reprodução fiel do padrão decorativo.

Embora incluído no espaço da actual Casa do Infante, o edifício romano apresenta um traçado ortogonal com orientação diferente das construções posteriores, de época medieval e moderna. Implantando-se numa zona de encosta, sobranceira ao Douro, a construção parece desenvolver-se em patamares, sendo de supor que estivesse integrada num quarteirão comercial localizado junto ao rio, tendo em conta outros achados romanos das proximidades.

A intervenção arqueológica permitiu ainda a descoberta de um poço da mesma época, com cerca de um metro de diâmetro e quatro de profundidade, localizado no patamar inferior da encosta e que também pode ser observado na actualidade.

A Casa do Infante, classificada como monumento nacional, situa-se na área ribeirinha do centro histórico do Porto, na Rua da Alfândega, junto à Praça do Infante.

Bibliografia

Teixeira, Ricardo; Dordio, Paulo – “Intervenção Arqueológica na Casa do Infante: dezassete séculos de História na zona ribeirinha do Porto”. *Al-Madan*, 2ª série, 9. Almada, 2000, p. 132-134.

Réplica do mosaico policromo aparecido num dos compartimentos da domus.

TONGOBRIGA/ÁREA ARQUEOLÓGICA DO FREIXO, MARCO DE CANAVESES

Passado quase um século desde que na aldeia do Freixo se achou uma ara dedicada a um *Genio Toncobricensium*, os trabalhos arqueológicos levados a cabo desde 1980 trouxeram progressivamente à luz do dia uma cidade romana de apreciáveis dimensões, dotada dos equipamentos públicos que caracterizam o espaço urbano e que é hoje um ponto de visita marcante no itinerário romano do Norte de Portugal.

Tongobriga terá sido fundada nos finais do século I, provavelmente a partir de um pequeno núcleo de povoamento anterior (que os dados disponíveis não permitem identificar com clareza como um castro) de que se conservaram os alicerces de várias construções de planta circular, datadas de entre finais do séc. I antes de Cristo e começos da nossa era e que aparentemente terão permanecido em uso até ao século II.

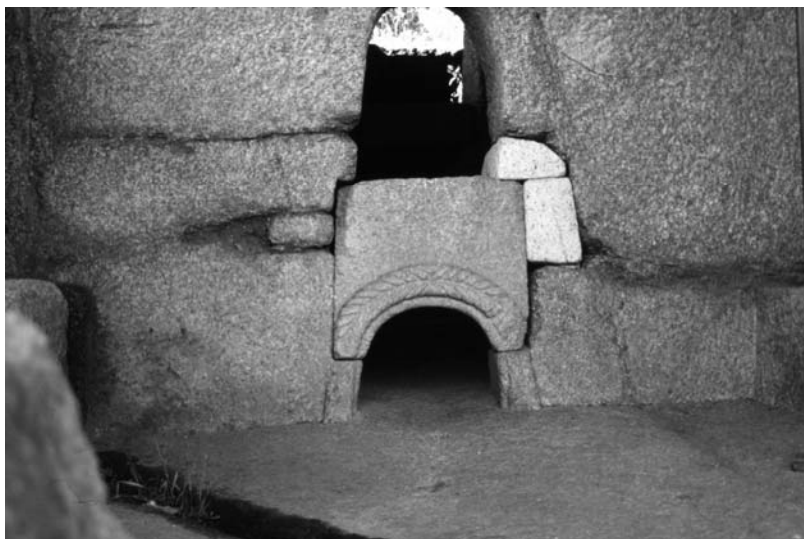
Dessa fase mais antiga dos começos da romanização, é também datável um extraordinário “balneário castrejo”, junto ao qual se edificariam depois as termas da cidade. Trata-se de uma construção totalmente escavada na rocha natural, de marcada sobriedade mas bastante completa na sua estrutura, podendo ver-se três distintos espaços cobertos: a câmara circular que servia como fornalha, a câmara de condensação e uma outra sala com bancos de pedra laterais, ligada a um pátio exterior aberto por uma parede com uma estreita abertura, correspondente à “pedra formosa” de monumentos congéneres, como o de Sanfins.

Junto a este monumento levantar-se-iam no final do séc. I as termas, que podem observar-se em grande extensão, distinguindo-se os espaços destinados a banhos quentes e frios e outras dependências comuns nos estabelecimentos termais romanos. No século II estas termas teriam grandes remodelações, ordenadas a partir da construção de uma ampla piscina (*natatio*), ocorrendo novas obras de vulto na segunda metade do séc. IV.

Já no século II, a monumentalização da cidade, entretanto tornada capital de *ciuitas*, levaria ao desenho de um amplo *forum*, com cerca de 140 metros de comprimento por 69 de largura, atravessado pelo *cardo maximo* (via Norte-Sul) e que incluía um templo, uma basílica e estabelecimentos comerciais, muito embora estes edifícios tenham sido quase por completo arrasados pela utilização agrícola dos terrenos até há pouco mais de duas décadas.

Das áreas habitacionais da cidade apenas se encontra escavada uma pequena parte, permanecendo por intervir a área do teatro. A zona das necrópoles, fora de portas como era exigido, foi também já objecto de algumas escavações.

À Área Arqueológica do Freixo, classificada como monumento nacional, acede-se facilmente a partir do Marco de Canaveses, de onde dista poucos quilómetros, devendo seguir-se pela estrada nº 211.

Pormenor do balneário castrejo.

BIBLIOGRAFÍA

GENERALIDADES

- Alarcão, Jorge de – *Roman Portugal. Vol. II. Gazetteer (Inventário). Fasc. 1 (Porto, Bragança, Viseu)*. Warminster: Aris & Phillips, 1988
- Bello Diéguez, J. M. e Peña Santos, A de la.: *Historia de Galicia T. I Galicia na Prehistoria*, Perillo- Oleiros, Vía Láctea Editorial, 1995.
- Calo Lourido, F. e outros: *Historia Xeral de Galicia*, Vigo, Edicións A Nosa Terra, 1997.
- Galicia: Arte. Vol. 9: Arte prehistórico y romano*, A Coruña, Hércules de Edicións S.A., 1993.
- Galicia: Historia. Vol. 1: Prehistoria. Historia antigua*, A Coruña, Hércules de Edicións S.A., 1991.
- Galicia Terra Única. Galicia castrexa e romana*, Lugo, 1997.
- Peña Santos, A de la.: *Galicia. Prehistoria, castrexo e primeira romanización*, Vigo, Edicións A Nosa Terra, 2003.
- Romero Masiá, A. e Pose Mesura X. M.: *Galicia nos textos clásicos, Monografías Urxentes do Museu nº 3*, A Coruña, 1987.
- Romero Masiá, A. e Arias Vilas, F.: *Diccionario de termos de Arqueoloxía e Prehistoria*, Vigo, Ir Indo Edicións, 1995.
- Silva, Armando Coelho F. – *A Cultura Castreja no Noroeste de Portugal*. Paços de Ferreira: Câmara Municipal/M.A.C.S., 1986
- Vázquez Varela X. M. e outros: *Nova Historia de Galicia*, Perillo-Oleiros, Editorial Tambre, s.l., 1996.
- VV.AA. – “Dossier: Arqueología na Área Metropolitana do Porto”. *Al-Madan*, 2ª série, 9. Almada, 2000, p. 73-173

A CULTURA MEGALÍTICA

- BAÑOS RODRÍGUEZ, X., coordinador, 1996, Antas e pedrafitas na Galicia. Asociación dos Amigos do Museo Arqueolóxico de A Coruña.
- BAPTISTA, A. M., 1981, *A Arte do Gião*, “Arqueologia”, 3, Porto, pp. 56-66.
- BOGA MOSCOSO, R. 1997, *Dólmenes de Galicia*. Bahía Ediciones, A Coruña.
- CRUZ, D. J., 1992, “A Mamoia 1 de Chã do Carvalhal (Serra da Aboboreira)”, Instituto de Arqueologia, Coimbra.
- GONÇALVES, A. A. H. B., 1984, *Escavação da mamoa 2 de Outeiro de Ante, Serra da Aboboreira, Baião*, “Arqueologia”, 9, Porto, pp. 22-44.
- GONÇALVES, A. A. H. B. & CRUZ, D. J., 1994, *Resultados dos trabalhos de escavação da Mamoa 1 de Madorras (S. Lourenço de Ribapinhão, Sabrosa, Vila Real)*, Actas do Seminário “O Megalitismo no Centro de Portugal”, Mangualde, 1992, Viseu, pp.171-232.
- JORGE, V. O., 1979, *O Megalitismo do Norte de Portugal*, Actas da 1.ª Mesa-Redonda sobre “O Neolítico e o Calcolítico em Portugal”, Porto, 1978, pp. 83-101.
- JORGE, V. O., 1980-81, *Escavação da Mamoa 1 de Outeiro de Ante. Serra da Aboboreira, Baião*, “Setúbal Arqueológica”, vol. 6-7, Setúbal, pp. 85-111.
- JORGE, V. O., 1980^a, *Escavação da mamoa 3 de Outeiro de Ante (Serra da Aboboreira, Baião)*, Actas do Seminário de “Arqueologia do Noroeste Peninsular”, vol. I, Guimarães, pp. 41-69.
- JORGE, V. O., 1982, “Megalitismo do Norte de Portugal: o distrito do Porto. Os monumentos e a sua problemática no contexto europeu”, Porto, Dissertação de doutoramento, policopiada.
- JORGE, V. O & BETTENCOURT, A. M. S., 1988, *Sondagens arqueológicas na Mamoa 1 de Chã de Parada (Baião, 1987)*, “Arqueologia”, 17, GEAP, Porto, pp. 73-118.
- LEISNER, G. 1938, “Verbreitung und Typologie der galizisch nordportugiesischen Megalithgräber”, Marburg [reprint Lisboa, 1977].

- LEMA, X. M., 1999, *Arquitectura megalítica na Costa da Morte*, Neria, Santiago de Compostela.
- NUNES, J. de C. 1951, *Escavações do dólmen da Barrosa (Âncora) – I*, “Revista de Guimarães”, LXI, Guimarães, pp. 196-204.
- NUNES, J. de C. 1955, *Escavações no dólmen da Barrosa (Âncora) – II*, “Revista de Guimarães”, LXV, pp. 154-159.
- SILVA, E. J. L. 1988, *A Mamoa de Afife: breve síntese de 3 campanhas de escavação*, “Trabalhos da SPAE”, vol. 28, Porto, pp. 127-135.
- SILVA, E. J. L. 1994, *Megalitismo do Norte de Portugal: o litoral minhoto*, Actas do Seminário “O Megalitismo no Centro de Portugal”, Mangualde, 1992, Viseu, pp. 157-169.
- SILVA, E. J. L. (s/d), *Primeiros resultados da escavação da Mamoa de Cimo de Vila, Palmeira de Faro, (Esposende)*, “Boletim Cultural”, Câmara Municipal de Esposende.
- SILVA, F. A. P., 1982, *A Mamoa 2 da Serrinha. Serra da Aboboreira (Baião)*, “Arqueologia”, 6, Porto, pp. 19-31.
- SILVA, F. A. P., (1985), *Escavação da Mamoa 3 de Chã de Parada – Serra da Aboboreira, Concelho de Baião, 1982-1983*, “Arqueologia”, 11, Porto, pp. 39-50.
- SOUSA, O., 1988, *As pinturas rupestres da Mamoa 3 de Chã de Parada – Baião*, “Arqueologia”, 17, Porto, pp. 119-120.
- TWOHIG, E. S. 1981, “The Megalithic Art of Western Europe”, Oxford.

A CULTURA CASTREXA

Barciela Garrido, P. e Rey Seara, E. *Xacementos arqueolóxicos de Galicia, Guía práctica para visitar e coñecer o patrimonio arqueolóxico galego*. Ed. Xerais de Galicia, 2000.

Calo Lourido, F.: *A Cultura Castrexa*, Vigo, Edicións A Nosa Terra, 1993.

López Cuevillas, F.: *La Civilización Céltica en Galicia*, Madrid, Ediciones Istmo, 1989 (reedición de *La Civilización Céltica en Galicia*, Santiago, Porto y Cía. Editores, 1953).

Pereira, F., Vilaseco, J.I. e Bóveda, M^aJ.: *Fogar de Breogán: Galicia celta. Monografías do Proxecto Galicia*, A Coruña, Hércules de Edicións S.A., 2002.

ROMANIZACIÓN

Arias Vilas, F.: *A romanización de Galicia*, Vigo, Edicións A Nosa Terra, 1992.

Barciela Garrido, P. e Rey Seara, E. *Xacementos arqueolóxicos de Galicia, Guía práctica para visitar e coñecer o patrimonio arqueolóxico galego*. Ed. Xerais de Galicia, 2000.

Blanco Sanmartín, P. e Prado Fernández, O.: *O Medulio e a Gallaecia romana, Monografías do Proxecto Galicia*, A Coruña, Hércules de Edicións S.A., 2002.

González García, F. J. e Brañas Abad, R.: *Historia de Galicia. Tomo II. Galicia Romana*, Perillo-Oleiros, Vía Láctea Editorial, 1995.

Rodríguez Colmenero, A. e outros: *Lucus Augusti, Urbs Romana. As orixes da cidade de Lugo*, Lugo, Concello de Lugo, 1995.

GLOSARIO

Aedes: Edifício ou basílica para as funcións relixiosas, administrativas, xudiciais e cerimoniais nun campamento militar romano.

Anta: O mesmo que dólmen.

Antecastros: Engadidos ó recinto castrexo, rodeados por murallas. Poden non ter restos de construcións polo que se supón que poderían ser recintos destinados a gardar os animais ou para o aproveitamento agrícola dentro das murallas.

Antropomorfo: Representación humana, simplificada ao extremo.

Apodyterium: Vestiario

Arte rupestre: Arte em que os motivos foram gravados e/ou pintados em superfície rochosa, normalmente ao ar livre.

Átrio: Área de circulación, usualmente localizada defronte da entrada dos corredores das sepulturas e que, em raros casos se apresenta delimitada por muros em pedra de aresta seca.

Balneum: Bañeira.

Barrios ou casas-patio: Agrupamentos de edificacións que poden estar formadas por varias construcións rodeadas por un muro cunha soa abertura cara á rúa. Trátase, posiblemente, de unidades familiares de produción e consumo nas que unha construción sería a vivenda e as outras silos, cortes e alpendres.

Boquique: Técnica decorativa em que se usa um punção rombo que, por afundamento e arrastamento leva à criação de padrões decorativos.

Cairn: Termo bretão que designa as estruturas funerárias, de perfil monticular, em que o material de base utilizado na sua construção foi a pedra de aresta seca.

Cenotáfio: Monumento erguido em homenagem a um ou vários defuntos.

Contraforte: Estrutura em pedra de aresta seca que usualmente envolve, não só os esteios camerais como as lajes dos corredores das sepulturas.

Couraça/carapaça: Estrutura em pedra de aresta seca que, usualmente, envolve os montículos funerários, com o objectivo de não só os proteger da erosão como de os relevar na paisagem.

Caldarium: Sala para o baño quente.

Centuriae: Barracóns da tropa dun campamento militar romano.

Consolidación: Darlle maior consistencia a un resto arqueolóxico, xeralmente aplícase este termo ás estruturas.

Corpos de garda: Parte da muralla destinada á persoa encargada da súa vixilancia.

Croa: Parte superior e máis elevada dos castros.

Cubertas: Parte que cubre a construción. Poden ser de tella ou materiais vexetais.

Cultura Castrexa ou Castrexo: Período que transcurre durante a Idade do Ferro no noroeste peninsular. Así chamado por ser os castros o asentamento das xentes desta época.

Dólmen/dólmenes: Termo bretão que originalmente significa “mesa de pedra”, dada a semelhanza com este tipo construtivo.

Fíbula: Broche para a roupa a xeito de imperdible.

Fogar: Lareira.

Foxos: Zonas alongadas e profundas que poden estar excavados en terra ou rocha viva.

Frigidarium: Sala para o baño frío.

Garum: Salsa feita de peixe moi utilizada na gastronomía romana.

Hipocausto: Sistema de calefacción mediante a circulación de aire quente por debaixo do piso.

Horrea: Almacéns de gran. Edifícios de forma rectangular levantados do chan por pilastras de madeira ou de pedra, cunha estrutura que permite a ventilación.

In situ: No seu sitio orixinal.

Ímbrice: Tella curva.

Mamoa: Montículo de terra e pedras, de forma mamelar.

Megalíto: Construção em pedra de grandes dimensões. Na origem do termo *mega* + *lithos* (pedra grande).

Menir/menires: Termo bretão aplicado a construcións em pedra que se pautam por blocos (monoblocos), erguidos – pedra erecta; equivale ao termo portugués de “pedraficta” ou “pedrafita”, ou ainda “perafita”. Originalmente, é sempre un bloco ortostático, pétreo, erguido acima da superficie do solo.

Mesa/Chapéu: Designação aplicada à laje de grandes dimensões que encima o topo dos esteios que definen a câmara megalítica, com a função de fechar pelo topo a sepultura mas, também, de equilibrar os esteios da mesma.

Micrólito geométrico: Peça de recorte geométrico, de pequenas dimensões.

Necrópole: Cemiterio. Lugar onde hai varios enterramentos.

Miliarios: Grandes cilindros de pedra colocados ó longo das estradas marcando a distancia dunha milla romana.

Mouros: Persoaxes de lenda que vivían nos castros, nas mámoas, e nas covas.

Murallas: Defensas de pedra.

Opus quadratum: Tipo de obra feita con grandes perpiños regulares e ben dispostos.

Ortostático: De grandes pedras.

Parapetos: Son elevacións artificiais do terreo. Adoitan estar formados pola terra procedente da realización do foxo.

Pedra Formosa: Pezas monolíticas, xeralmente moi decoradas, que separan a cámara da antecámara dos edificios de baños quentes chamados monumentos con forno.

Petroglifos: Incisións en pedra de época prehistórica. O conxunto de petroglifos existentes en Galicia forman o Grupo Galaico de Arte Rupestre.

Praefurnium: Caldeira central de calefacción, onde se acendía o lume no hipocausto.

Praetorium: Casa do xefe da gornición dun campamento romano. É como unha casa civil, organizándose xeralmente ó redor dun patio central ó que se abren as estancias (comedor, cociña, dormitorios...)

Principia: Cuartel xeral. Centro administrativo e relixioso do campamento militar romano.

Propnigeum: Zona onde se almacenaba o combustible e dende a cal se puña en funcionamento o sistema do hipocausto.

Reconstrucción: Labor arqueolóxica que consiste en restituir partes non existentes. A máis frecuente é a de poñe-los muros dunha construción a un nivel que permita que non caían as pedras. Xeralmente a altura a que se reconstrúe coincide coa máxima altura orixinal que acadan os muros.

Soga e tizón: Sistema de colocación do aparello combinando a parte longa dos perpiaños coa estreita.

Tábula latrunculata: Taboleiro de xogo.

Tégula: Placa plana de barro unida a outra curva (ímbrice) que forman os tellados. Son introducidas en Galicia polos romanos.

Tepidarium: Sala para o baño temperado.

Tessera hospitalis: Documento dun pacto de hospitalidade escrito nunha placa (tessera).

Túmulo: Elevación de terra que pode ou non cubrir unha anta ou dolmen.

Valetudinarium: Hospital.

Villa: Tipo de asentamento romano rural illado e individual con funcións residenciais e productivas.

Tumulus /tumuli: Estrutura monticular, funerária, formada esencialmente à base de sedimentos terrosos.

Vestíbulo: Diz-se quando, numa sepultura de “corredor”, o acceso do exterior ao interior da câmara, está definido por dúas lajes colocadas de cutelo ou seja, em que o comprimento dos ortóstatos é superior à sua altura.